

TC
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EZ- ZECCÂCÎ VE EL-ÎDÂH FÎ'İLELİ'N NAHV ESERİNİN
ARAP DİLİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

KAMURAN ASLANTALAY

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. MÜCAHİT KÜÇÜKSARI

KONYA-2017

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kamuran ASLANTALAY		
	Numarası	148106011052		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	EZ- ZECCÂCÎ VE EL-İDÂH Fİ 'İLELİ'N NAHV ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Kamuran ASLANTALAY

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kamuran Aslantalay
	Numarası	148106011052
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belagatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Mücahit Küçüksarı
	Tezin Adı	Ez-Zeccâcî ve el-Îdâh fî 'İleli'n-Nahv Eserinin Arap Dilindeki Yeri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Ez-Zeccâcî ve el-Îdâh fî 'İleli'n-Nahv Eserinin Arap Dilindeki Yeri” başlıklı bu çalışma 05/06/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Yrd. Doç. Dr.	Mücahit Küçüksarı	
2	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi Dereli	
3	Yrd. Doç. Dr.	Ramazan Sönmez	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kamuran ASLANTALAY		
	Numarası	148106011052		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Tezin Adı	EZ- ZECCÂCÎ VE EL-ÎDÂH Fİ 'İLELİ'N NAHV ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ			

ÖZET

ez-Zeccâcî (ö. 337/948) h. IV. asırda Abbâsî devletinin ikinci dönemi sayılan bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem, ilme, sanata değer verilen, birçok kıymetli âlimin yetiştiği ve kıymetli eserlerin yazıldığı parlak bir dönemdir.

ez-Zeccâcî, Gramer, morfoloji ve edebiyat alanlarında çok sayıda kitap yazmıştır. el-Îdâh, ez-Zeccâcî'nin ilk kaleme aldığı eserlerdendir. Nahiv illetlerini teorik olarak ele alan kitaplardan günümüze ulaşan en eski eserdir. el-Îdâh, aynı zamanda nahivciler ve nahiv ekolleri arasındaki tartışma ve sebeplerini inceleme konusunda yazılan ilk kitap olarak kabul edilir. Bu eser okuyucuya nahiv konularının illetlerini, illetlerinin târihî seyrini ve gelişimini îzâh eder. Bununla birlikte Nahiv ekollerinin bu konudaki görüşlerine de değinir. Ayrıca nahiv tarihi ile fikhın ilişkisini de ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: ez-Zeccâcî, el-Îdâh, Arap Edebiyatı, Edebiyat, Gramer.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Author's	Name and Surname	Kamuran ASLANTALAY		
	Student Number	148106011052		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Title of the Thesis/Dissertation	EBU'L KÂSİM EZ-ZECCÂCÎ AND HIS BOOK "EL-ÎDÂH FI İLEL AL NAHV PLACE IN ARABIC LANGUAGE"			

ABSTRACT

ez-Zeccâcî (ö. 337/948) h. IV. In a period considered as the second period of the Abbasid state in the century. This period is a brilliant period in which knowledge, artistry is valued, many valuable scholars are attending and precious works are written.

ez-Zeccâcî has written many books in the fields of Grammar, Morphology and Literature. Al-Îdâh, are the works that ez-Zajcâcî received for the first time. It is the earliest artifact ever reached from books that theoretically treat Nahiv ills. Al-Îdâh is also regarded as the first book to examine the controversies and causes between nahivists and nahiv schools. This work reveals to the reader the ills of the nahiv subjects, the historical course and development of the ills. It also refers to the views of Nahiv schools on this subject. It also reveals the relation between nahiv history and fiqh.

Key words: al-Zajjaji, al-Îdâh, Arabic Literature, literature, Arabic Grammar

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VIII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	X
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ	1
EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1. Siyâsî ve İctimâî Durum	1
2. İktisâdî Durum.....	4
3. Kültürel ve İlmî Durum	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	8
1. ez-Zeccâcî'nin Hayatı.....	9
1.1. İsmi ve Nisbesi.....	9
1.2. Doğumu	10
1.3. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri.....	10
1.4. İlmî Konumu ve Kültürü	11
1.5. Dini ve Ahlâkı.....	13
1.6. Vefatı.....	13
2. Hocaları.....	14
2.1. ez-Zeccâc (ö. 311/924).....	14
2.2. el-Ahfeş (ö. 315/928)	14
2.3. İbnu's-Serrâc (ö. 316/929).....	15
2.4. İbn Dureyd (ö. 323/935).....	15
2.5. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940).....	15
2.6. el-Hâmîd (ö. 305/918).....	16
2.7. İbn Keysân (ö. 299/912).....	16
2.8. eṭ-Ṭaberî	17
2.9. İbn Şuḳayr (ö. 317/930).....	17
2.10. el-Ḥayyât (ö. 320/932)	17
2.11. İbn Kuteybe (ö. 322/934)	17
2.12. el-Yezîdî (ö. 310/923)	17

2.13. el-Vâsıtî (ö. 323/935)	18
2.14. eş-Şûlî (ö. 335/947).....	18
3. Öğrencileri	18
3.1. el-Ğassânî (ö. 387/998)	19
3.2. el-Kellâbî (ö. 354/965)	19
3.3. et-Temîmî (ö. 377/988)	19
4. Eserleri.....	20
4.1. el-Cumel	20
4.2. el-İbdâl ve'l-Mu'akabe ve'n-Nezâir.....	20
4.3. el-Kâfî fi'n-Nahv	21
4.4. İştikâku Esmâillâh.....	21
4.5. Şerhu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî.....	21
4.6. Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib.....	22
4.7. Kitâbu'l-Haţ.....	22
4.8. el-Lâmât.....	22
4.9. el-Muhter'a fi'l-Kavâfi.....	23
4.10. Muhtaşaru'z-Zâhir.....	23
4.11. Me'âni'l-Hurûf.....	24
4.12. Mecâlisu'l-'Ulemâ	25
4.13. Kitâbu'l-Emâlî	25
4.14. Aĥbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî	26
4.15. el-İzkâr bi'l-Mesâili'l-Fıkhıyye	26
4.16. Mesâil Muteferrika.....	26
4.17. Şerhu Risâleti Kitâbı Sîbeveyh	26
4.18. el-Kitâbu'l-Mecmû'u fi Ma'rifeti Envâ'ı'ş-Şi'ri ve Kavâfihî	27
4.19. el-İdâh fi 'İleli'n Nahv	27
5. ez-Zeccâcî'nin Arap Dilindeki Yeri	28
5.1. Nahiv Çalışmalarında Kıyas Metodu.....	28
5.2. ez-Zeccâcî'nin Kendisinden Sonraki Nahiv Çalışmalarına Etkisi.....	29
5.3. ez-Zeccâcî ve Nahiv Ekolü.....	29
5.4. ez-Zeccâcî ve Lügat İlmi	32

İKİNCİ BÖLÜM	38
EL-İDÂH Fİ 'İLELİ'N NAHV ADLI ESERİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ.....	38
1. Arap Dilinde Nahiv	39
1.1. Nahiv İlminin Doğuşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış.....	39
1.2. Nahiv İlminin Konusu	40
1.3 Nahiv Ekolleri.....	41
2. Nahiv İlminde İlet Kavramı	49
2. 1.Nahiv İletlerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	50
3. Nahiv İletlerini Konu Alan Önemli Eserler	52
3.1. el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv	53
3.2. el-Hasâiş	53
3.3. Luma'u'l-Edille.....	54
3.4. el-İktirâh fî 'İlmi Usûli'n-Nahv	54
3.5. el-'İlel fî'n-Nahv	55
3.6. el-Lubâb fî İleli'l-Binâ'i ve'l-İ'râb	55
3.7. er-Risâle el-Âlâ'iyye fî'l-'İleli'n-Nahviyye	55
4. Nahiv İletlerinin Oluşumunda Etkili Olan İlimler	56
5. Nahiv İletlerine Eleştirel Yaklaşanlar.....	57
6. el-İdâh fî 'İleli'n Nahv Adlı Eserin Genel Özellikleri.....	58
6.1. Eserin Tanıtımı	58
6.2. Eserin Nüshası	58
6.3. Eseri Yazmasındaki Amacı	59
6.4. Eserin Muhtevası	59
6.5. Eserde Takip Edilen Metot.....	63
6.6. Eserde Yapılan İstişâdlar	66
6.7. Eserin Üslûb Özellikleri	76
6.8. Eserde Kendisinden Nakil Yapılan Dil Bilginleri ve Şairler.....	77
SONUÇ	78
BİBLİYOGRAFYA.....	79

ÖNSÖZ

İslâmiyet öncesi Araplar, kural ve kaidelere ihtiyaç duymadan fitratlarına uygun olarak konuşuyorlardı. Yaşadıkları kabile hayatı bu doğallığın korunmasında etkili oluyordu. İslâmiyeti kabul etmeleriyle birlikte ilâhi vahyin ürünü ve dinin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, Arapçayı daha değerli ve önemli hale getirdi.

İslâmiyetin Arabistan dışına yayılmasıyla birlikte farklı dilleri konuşan milletlerin Müslüman olması ve Arapların bu milletlerle geliştirdikleri ilişkiler sonucunda Arap dilinin sâfiyeti yavaş yavaş bozulmaya başladı. Kur'an-ı Kerim'in okunmasında da hatalar görüldü. Kur'an'ın doğru okunmamasından kaynaklanan yanlış anlamaların önüne geçilmesi ve Arap dilinin sâfiyetinin korunabilmesi için, ilk olarak Kur'an'ı noktalama ve harekeleme çalışmaları başladı. Daha sonra bu çalışmalar Arap dilinin kural ve kâdelerini belirleme çabaları olarak devam etti.

İnsanoğlu, fitratının gereği olarak, meydana gelen olayların, hüküm ve kuralların sebep ve hikmetlerini anlama ve araştırma çabası içinde olmuştur. Nahiv kuralları belirlenirken bu kuralların hangi gerekçeyle konulduğunu ortaya koyacak açıklamalar yapılması bu anlama çabasının ürünüdür. Nahiv illetlerinin belirlenmesinin nahiv kurallarının oluşturulmasıyla birlikte başlayıp, geliştiğini araştırmalar ortaya koymaktadır.

Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh fî 'İlel'in Nahv'*den önce nahiv illetlerinden bahseden eserlerin yazılmış olduğu bilinmektedir. Ancak *el-Îdâh*'ın nahvin illetleri konusunda yazılmış bize ulaşan ilk eser olması bu kıymetli eseri ve müellifini araştırmacıların ve bu alana ilgi duyanların istifadesine sunmayı gerekli kılmıştır.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Bir müellifi doğru tanıyabilmek için içinde yaşadığı zaman dilimini, coğrafyayı, siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik şartları bilmek gerekmektedir. Bu nedenle giriş bölümünde ez-Zeccâcî'nin yaşadığı hicrî IV. asrın siyâsi, ictimâi, iktisâdî, kültürel ve ilmî durumundan bahsedilmiştir.

Birinci bölümde ez-Zeccâcî'nin, eğitimi, kültürü, hocaları ve öğrencilerinden bahsedilmiştir. Daha sonra Arap dili ve edebiyatı alanında kaleme aldığı, kendisinden sonra pek çok kıymetli eserin de ortaya çıkmasında etkili olan eserleri tanıtılmıştır.

Tezin ikinci bölümüne Nahiv ekolleri hakkında bilgi verilerek giriş yapılmıştır. ez-Zeccâcî, Basra ekolüne yakın gözükse de Kûfeli nahivcilerden de nakiller yapmış, çoğu zaman ikisi arasında bir yol tutmuştur. Bu nedenle nahiv ekolleri hakkında bilgi verilmesi uygun görülmüştür.

ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh fî 'Îlel'in Nahv* adlı eserinin ana konusu nahvin illetleridir. Bu nedenle nahiv illetlerinin ortaya çıkışı, gelişimi, ortaya çıkmasında etkili olan ilimler ve bu konuda yazılan önemli eserlerden bahsedilmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca eserin içeriği, babları, müellifin bu eseri yazmadaki amacı ve eserde kullandığı üslûp ve metottan, ayet, hadis-i şerif ve şirlerden yaptığı istişhâdlardan bahsedilmiştir.

Tez konusunun tespitinde destek olan ve çalışmanın her safhasında yol göstererek yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI'ya; ayrıca kendisinden istifade ettiğim Bekir TUNA'ya, Fawzy Mansoor'a ve kızım Humeyra ASLANTALAY'a teşekkürlerimi sunarım.

Kamuran ASLANTALAY

Konya-2017

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

اَ	: a, e	س	: S, s
اُ	: u, ü	ش	: Ş, ş
اِ	: ı, i	ص	: S, s
آِ	: â, ê	ض	: D, d
اِو	: û	ط	: T, t
اِی	: î	ظ	: Z, z
ء	: ’	ع	: ‘
ب	: b	غ	: Ğ, ğ
ت	: t	ف	: F, f
ث	: Ş, ş	ق	: K, k
ج	: c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: H, h	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: Z, z	و	: V, v
ر	: R, r	ه	: H, h
ز	: Z, z	ي	: Y, y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler “Ömer, Ali... vb.” şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Tamlama ya

da bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmış, ancak kolaylıkla okunabilmesi için tamlamalar kesme işaretiyle ayrılmadan, "Zeyne'l 'âbidîn" veya "Şihabu'd-dîn" yerine, doğrudan "Zeynelabidîn" ya da "Şihabuddîn" şeklinde verilmiştir. Harf-i tariflerin yazımında "el- ..." şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usûl gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, "es-Suyûtî" şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

<i>a.e.</i>	: aynı eser
<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı geçen makale
Ans.	: ansiklopedi
a.y.	: aynı yer
b.	: ibn
Bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Fk.	: fakültesi
h.	: hicrî
<i>İA</i>	: İslam Ansiklopedisi
m.	: mîlâdî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: mîlattan önce
MS	: mîlattan sonra
Mtb.	: Matbaa
Nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
s.a.v.	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
S.	: sayı
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
thm	: Tahkik edenin mukaddimesi
trc.	: tercüme eden
tsz.	: tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
vd.	: ve devamı
Yay.	: yayınları

GİRİŞ

EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ

ez-Zeccâcî'nin doğum tarihine kaynaklarda rastlanmamaktadır. Vefatının da 337/948-340/951 yılları olarak kaynaklarda geçmesi nedeniyle hicri III. asrın sonu ile hicri IV. asrın başları siyasi, sosyal, kültürel ve ilmi açıdan incelenecektir.

1. Siyâsî ve İctimâî Durum

İslâm dünyasında Abbasîlerin yönetimi ele geçirmesi, idarî, askerî, siyasî ve ilmi alanlarda çok büyük değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Üzerinde tam bir ittifak sağlanamamışsa da bu devletin tarihini inceleyen günümüz tarihçileri beş asırdan daha fazla hüküm sürmüş olan Abbâsî Devleti tarihini genelde iki döneme ayırmaktadırlar.¹

ez-Zeccâcî, Abbâsî ikinci dönemi ilim adamlarındandır. O, Abbâsî halifelerinden birçoğuyla aynı çağda yaşamıştır. Bunlar: el-Muktedir billah, el-Kâhir billâh, er-Râzî, el-Muttekkî lillah, el-Mustekfî billah, el-Mu'î' gibi halifelerdir.² Bağdat ve çevresi Buveyhi sultanı Muizzüddevlî'nin idaresi altındayken ez-Zeccâcî, vefat etmiştir.³

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı asır siyasî, toplumsal ve iktisâdî açıdan büyük çalkantıların olduğu bir asırdır. Abbâsî halifesi Mütevekkil zamanı (232-247/847-861) Abbâsî devletinin çözülme devrinin başlangıcı kabul edilir.⁴

Abbâsîler ikinci dönemin başlarından itibaren zayıflamaya başlayınca çok sayıda siyasi sorun meydana gelmiştir. Yabancıların devlet işlerine karışmaları, Abbâsî halifelerinin Emevî hanedanını şiddetle cezalandırıp işkenceye tâbi tutmaları, Ali evladına düşmanca muamele etmeleri, yaptıkları antlaşmalara, verdikleri ahidlere değer vermemeleri, Arap toplumunda hilafetin ağırlığının kaybolmasına, halifelere karşı kin

¹ Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-961)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 1996, s. 33-34.

² İsmi geçen halifelerle ilgili bkz.: Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc.: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayhan Yayınevi, Ankara, 1987, III/336.

³ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, III/401.

⁴ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, III/333.

ve öfkeye sebep olmuştur.⁵ Ayrıca birden fazla veliaht tayini uygulamasının, hanedan fertleri arasında ortaya çıkardığı düşmanlık, kin ve intikam duyguları da açıktır.⁶

Devlet ricalinin kendi aralarındaki mücadeleleri, devletin dört bir tarafında gerçekleştirilen isyanlar ve terör olayları neticesinde bazı halifelerin aniden görevden azledildiği hatta halifelere yönelik değişik komplo ve suikastlar düzenlendiği ve bazı halifelerin bu suikastlar sonucunda hayatını bile kaybettikleri bilinmektedir.⁷

H. III. asrın sonlarından itibaren gerçekleşen olaylar ve meydana gelen siyasi istikrarsızlıklar neticesinde Halifeliğin otoritesi zayıflamış, hırsızlar ve soyguncular çoğalmıştır. Kentlerde isyanlar artmaya başlamış, Bağdat'ta Haccâc'ın zulümlerine ilaveten 306/926 senesinde Hanbeli fitnesi patlak vermiştir. 307/927 senesinde Karmatîler Basra'yı işgal etmişlerdir.⁸

Karmatîler daha sonra Kufe'ye de saldırmışlar, h. 315 senesinde orayı istila etmişlerdir.⁹ Halife el-Muktedir görevinden azledilmiş, h. 317 senesinde el-Kâhir billâh halife ilan edilmiştir.¹⁰ İlerleyen yıllarda devletin her tarafında baskınlar, yağmalamalar ve işgaller devam etmiştir. Hatta başta Bağdat şehri olmak üzere birçok şehir defalarca istila edilmiştir.¹¹ ez-Zeccâcî 'nin Bağdat'tan Şam bölgesine gitmesinin temelinde bütün bu sayılan olumsuzlukların etkili olduğu anlaşılıyor.

Görüldüğü üzere, hicri IV. asırda Abbasî Devleti, siyasî açıdan zayıflamaya başlamış, devletin devletçiklere bölünmesi neticesinde de hâkimiyetini kaybetmiştir. Bu olumsuzluklar neticesinde zulüm ve fitne de yayılmaya başlamıştır.

⁵ Bkz.: Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, III/ 333.

⁶ *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, III/ 71.

⁷ ez-Zehebî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed, *el-'Iber fî Haberî Men Ğaber*, thk.: Ebu Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1985, I/430.

⁸ ez-Zehebî, *el-'Iber*, s. 451; İbn. Keşîr, 'Imâdu'd-Dîn, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* thk.: Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî, Hecr, 1998, XIV, s. 812.

⁹ ez-Zehebî, *el-'Iber*, s. 469.

¹⁰ ez-Zehebî, *el-'Iber*, s. 473.

¹¹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmilu fî-'Târih*, İdâratu Matba'ati'l-Munîriyye, Mısır, 1393, s. 160-238.

Hicri IV. asırda Abbasî Devleti'nde meydana gelen siyasi çalkantılar, halkı ekonomik açıdan olumsuz etkiliyor ve halkın çeşitli sosyal tabakalara ayrılmasına sebep oluyordu.

Bu dönemde Abbâsi toplumu esasen üç tabakaya ayrılıyordu. Yüksek tabaka; halifeler, vezirler, komutanlar, valiler, onlara yakın devlet adamları, büyük tüccarlar ve büyük arazi sahiplerinden oluşuyordu. Orta tabaka; divan memurları, ordudaki askerler ve seçkin zanaatkârlardan oluşuyordu. Alt tabaka ise çiftçiler, küçük esnaf ve kölelerden oluşuyordu. Bunlardan başka “Ehlü’z-Zimme denilen” Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan bir tabaka daha vardı.¹²

Üst tabaka dediğimiz aristokrat takımı lüks içinde yaşıyordu. Bunlar halifenin yanında önemli bir konuma sahipti.¹³ Orta tabakaya dâhil olan devletten maaş alan kişilere ise az bir ücret ödeniyordu. Bu tabakanın önde gelenleri hadis, tefsir fıkıh ve Arapça dil bilginleriydi.¹⁴ Şehir ahalisi olan zanaatkârlar, devlet adamları için çeşitli binalar, elbise ve mücevherat hazırlamak için bir süre ücretli olarak çalıştırılıyordu. Yine orta tabakaya şair, edip ve ilim adamları da giriyordu.¹⁵ Sosyal sınıfın en alt tabakasında yer alan köylüler ise sıkıntı ve yokluk içinde yaşıyorlardı. Köleler, gündelikçiler ve küçük mal sahiplerinden oluşan bu kesim, giderek güç kaybediyor; vergiler, büyük mal sahipleri, tüccarlar ve askerlerin baskısı altında eziliyorlardı.¹⁶

Bu dönemde Zimmiler dini müsamahadan son derece istifade ediyor, dini inanç ve vecibelerini emniyet ve güven içinde yerine getiriyorlardı. Bir arada yaşama mecburiyeti, böyle bir müsamahayı doğurmuştu. Abbasî Devleti Zimmilerin inançlarına hiç müdahale etmemiş, bilakis bazı halifelerin müsamahası, onların korunmasını emretmek, onların merasim ve törenlerine bizzat katılmak derecesine ulaşıyordu.¹⁷

¹² Dayf, Şevkî, *Tarîhu Edebi'l-Arabi-el-Aşru'l-Abbasiyyi's-Şânî*, 12. bs., Dâru'l-Meârif, Mısır, 2001, s. 53.

¹³ Dayf, *el-Aşru'l-Abbasiyyi's-Şânî*, s. 53.

¹⁴ Dayf, *el-Aşru'l-Abbasiyyi's-Şânî*, s. 60-61.

¹⁵ Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc.: M. Fuat Köprülü, Ankara, 1940, II/287-288.

¹⁶ Miguel Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, trc.: Ahmet Fidan, Hasan Mentesh, Ankara, 1991, I/92.

¹⁷ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, IV/391.

Görüldüğü üzere Abbasî Devleti h. IV. asırda farklı sosyal tabakalardan oluşan bir halk yapısına sahipti. Bu asrın siyasi açıdan zayıf ve çalkantılı bir döneme rastlaması sebebiyle, devlet, halk tabakaları arasında oluşan derin uçurumu kapatmaya güç yetiremiyordu.

2. İktisâdî Durum

Abbasîlerin ilk zamanlarında köklü medenî gelişmeler meydana geldi. Kültürel hayatın canlanmasıyla beraber İslâm Toplumu da ilerlemeler kaydetti. Bütün bu gelişmelerde Bağdat'ın konumu önemli rol oynuyordu. Ancak h. IV. asra gelindiğinde siyasî açıdan devletin zayıflamaya başlaması, halk arasındaki sosyal dengeyi bozuyor, bu olumsuzluklar silsilesi iktisâdî yönden de kendini gösteriyordu.

Abbasîlerin ilk döneminde hazine vergilerden toplanan para ve diğer mallarla dolup taşıyordu. Ne var ki, Abbasî Devleti'nin geliri, gitgide azalmaya başladı; nihayet, h. IV. asırda Harun Reşîd devrindeki gelirin yirmide birinin bile altına düştü. Savaşlar bu devletin kuvvetini bitiren amillerden olmak üzere, harcamalar için tahammül edilmez ağır bir yük halini alıyordu.¹⁸

Abbasî Devleti'ni iktisâdî yönden zayıflatan bir diğer unsur da paralı askerliğin ortaya çıkmasıydı. Asker kimde para var ise onun uğruna savaşıyordu. Neticede paraya ve askere sahip olan hilafete de sahip oluyordu. Bu durum memleketin iktisâdî yönden felakete sürüklenmesine sebep olan olaylardan biriydi. Çünkü asker, komutanlar parayı Beytülmal hazinesinden alamadığı zaman ahaliden gasp etmeye başlıyordu.¹⁹

Devletin sunduğu hizmetlerin azalması, halkın geçim sıkıntısı çekmesi ve aynı zamanda köyden kente göçün artması sebebiyle şehirlerde huzursuzluk artmıştı. Bu durum insanlar arasında iki zıt şeyin bir arada yükselmesine sebep oluyordu; Birincisi,

¹⁸ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, III/126.

¹⁹ Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II/255-257.

insanların nefislerine zühdü, günahlardan sakınmayı ve kinini yutmayı öğreten tasavvufun, ikincisi de hırsızların yaygınlaşmasıydı.²⁰

İktisâdî bünyesi bakımından ziraat ekonomisine dayanan Abbasî Devleti'nin en mühim divanı kabul edilen Haraç Divanı'nı da çalışan kâtiplerin zamanla, bu divana gelen paraları kendilerine alıkoymaları, halk arasındaki ekonomik dengesizliği de körüklüyordu.²¹

Bütün bu etkenlere rağmen ikinci Abbâsi döneminin takdire şayan yönleri ve medeniyetin üstün özellikleri de söz konusudur. Bu dönemde Abbâsi devletine eski güç ve kudretini kazandırmak için gayret gösteren halifelerden çoğu, haklı bir şöhret kazanmıştır.

3. Kültürel ve İlmî Durum

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı bu dönem her ne kadar siyasal çalkantılar ve sosyal adaletsizlikleri içinde barındırsa da ilim ve kültür faaliyetleri açısından, Ortaçağın altın devri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu dönem, İslâm Medeniyeti'nin zirveye ulaştığı bir dönemi kapsamaktadır.²²

Bu dönemde bilimsel yapıtlar Arapça'ya çevrilmiş, bunun için öncelikle "Bilgelik Evi" diye isimlendirilen, yüksek ilmî araştırmaların yapıldığı, âlimlerin toplanıp tartıştıkları, çoğunluğunu aklî ve tabiî ilimlerin oluşturduğu zengin bir kütüphane, değişik dillerden kitapların tercüme edildiği mekânlar ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathanelerden oluşan araştırma merkezi olarak "Beytü'l-Hikme" kurulmuştu.²³

Abbasî Devleti, devletçiklere bölünüp siyasi açıdan çözülmüş olsa da, içtimaî ve kültürel açıdan birbirine bağlıydı. Bağdat'ın kültür çevresi, doğuda Maverâünnehir Bölgesi'ne, batıda da Endülüs ve Afrika'ya kadar uzanıyordu. Bu kültürel ve sosyal

²⁰ Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire, tsz., II/10-11.

²¹ Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II/279.

²² Kâhya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, *Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi*, Ankara, 2001, s. 163.

²³ Emin, Ahmet, *Duha'l-İslâm*, Kahire, 1952, II/64.

beraberliğin, İslâm Kültürü'nün gelişmesinde büyük bir etkisi vardı. Bu durum kültürün olgunlaşmasında önemli bir etken olduğu gibi, âlimler arasındaki ilmi rekabette de önemini koruyordu.²⁴

Âlimler arasındaki ilmî rekabetin yanı sıra, emirler de âlim ve edipleri kendilerine yakınlaştırmada yarışıyorlardı. Meclisleri ilmî münakaşalarla doluydu. Âlimlere çok mal vermelerinin yanı sıra, kıymetli kitapları, ilmî medreselerden ve kütüphanelerden ihtiyaç duydukları her şeyi temin etmede kolaylık sağlıyorlardı. Bu tür olayların ilmî ve kültürel sahanın genişlemesinde gözle görülür bir etkisi vardı.²⁵

İbn Haldûn dönemin ilmi durumu ile ilgili şu önemli bilgileri vermektedir: İlimler medeniyetle doğrudan alâkalıdır. Araplar ise bu dönemde ilimler ve ilim çalışmalarından uzak kalmışlardır. Bu devrin medenileri, Acemler ya da medeniyet ve teknik san'atlarda onlara tabi olan mevali ve şehir hayatı yaşayanlardır. Çünkü İran Sasani devleti zamanından beri medeniyet unsurları onlarda köklemiştir. Araplar arasında pek az kimse gösterilebilir ki, kitaba ya da insan aklına dayanan ilimlerde temayüz etmiş olsun. Bu yüzden Nahiv ilminin kurucusu Sîbeveyh, ondan sonra Zeccâc (311/923) ve Fârisî (377/987), her üçü de soyca Acem'dir. Arapların arasına karışarak Arapçayı öğrenmişler ve sonra da onu kendilerinden sonra gelenler için bir ilme dönüştürmüşlerdir.²⁶

Hicri IV. asırda öne çıkan durumlardan biri de ammî lehçenin fasih lehçeye karşı yaygınlaşmış ve insanların birçoğunun ammî lehçeyi tercih etmiş olmasıdır. Aynı zamanda kıyas yoluyla dil genişletilmiş ve iştikâkta kıyas geniş bir şekilde kullanılmıştır.²⁷

²⁴ el-Fârisî, Ebû Ali el-Hasan b. Abdilgaffâr, *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a Eimmeti'l-Ensar bi'l-Hicaz ve'l-İrâk ve 'ş-Şâm ellezine Zekerahüm Ebû Bekir b. Mucahid*, thk.: Bedreddin Kahveci, Beşir Cüveycâtî, Beyrut, I-IX, 1984, I/25-26.

²⁵ el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-Müşkile el-Ma'rûfe bi'l-Bağdâdiyyât*, thk.: Salâhuddîn Abdillâh et-Teykâvî, Bağdat, ts. s. 15-16.

²⁶ İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, trc.: Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara, 2004, s. 799.

²⁷ Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, II/89.

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı asır her ne kadar siyasi çekişmelerin ve iktidar kavgalarının yaşandığı, bir dönem olsa da Abbâsi sultanları ilim, edebiyat ve sanatla uğraşanlara destek olmuş, onlar için gerekli ortam ve şartları hazırlamışlardır. İşte ez-Zeccâcî böyle verimli bir dönemde yetişmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. ez-Zeccâcî'nin Hayatı

Bir ilim adamını anlama konusunda onun yaşadığı dönemi iyi anlamak ne kadar önemliyse onun eserlerinin anlaşılması hususunda da o bilim adamının hayatının anlaşılması o kadar önemlidir. Dolayısıyla ez-Zeccâcî'nin hayatı hakkındaki bilgiler yine onun hocaları ve öğrencileri ile ilgili incelemeler eserlerinin daha iyi anlaşılması noktasında faydalı olacaktır.

1.1. İsmi ve Nisbesi

Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.337/948-340/950)²⁸ en-Nihâvendî²⁹ el-Bağdâdî en-Nahvî³⁰ el-Luğavî'dir.³¹

ez-Zeccâcî'nin soy şeceresi babasında duruyor. Onun hayatı hakkında bilgi verenlerin çoğunun babasından başka hiç kimseyi zikretmemeleri onun aslen Farisi olduğuna dair bir izlenim uyandırıyor. Eğer Arap asıllı olsaydı nesebi kaybolmazdı. Çünkü Araplar neseplerine özen göstermeleriyle tanınır ve neseplerini korumak için ellerinden geleni yaparlar. Arapların bu tutumları nesep ilminin doğmasına sebep olmuştur.³²

ez-Zeccâcî, bu isimle ailesine değil, çok yakın olmasından ve uzun süre yanında kalmasından dolayı hocası Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sırrî ez-Zeccâc (ö. 311/924)'a nisbet edilir. Terâcîm kitapları, ez-Zeccâc'ın, hayatının ilk dönemlerinde cam işleriyle uğraştığından dolayı bu lâkapla anıldığını söylemektedir.³³

²⁸ es-Sem'ânî, Abdulkarîm b. Muhammed Manşûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988, III/140.

²⁹ el-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, Dâru'l-Fikr el-Arabî, Kâhire ve Muessesetu'l-Kutub es-Sekâfiyye, Beyrut, 1986, s. 160.

³⁰ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/14.

³¹ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993, II/78.

³² el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, 2. bs., Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1984. s. 7.

³³ es-Suyûtî, Ebu'l-Fađl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuhât*, el-Mektebetu'l-Aşriyye, Beyrut, 1965, II/77.

ez-Zeccâcî'nin künyesinin sonuna es-Saymerî, en-Nihâvendî, en-Nahvî, el-Bağdâdî gibi ilâveler yapılmaktadır. Künyesi, ismi ve lakabı hakkında bütün tabakât, fihrist ve terâcîm kitapları ittifak etmiştir.³⁴

Nisbesinin doğru telaffuzu “ez-Zeccâcî” şeklindedir. Nitekim bazı biyografi kitaplarında onun nispesi üzerinde ayrıntılı olarak durulduktan sonra, okunuşunun “(الزاي) harfinin fethası (الجم) harfinin şeddesi, (الف) harfinden sonra üçüncü (الجم) harfi ile (الزجاجي)” şeklinde olacağı açıklanmıştır.³⁵

1.2. Doğumu

Rivayetlerin hiçbirinde ez-Zeccâcî'nin doğum tarihine rastlanmamaktadır.³⁶ Bununla birlikte aslının Şaymera kentine dayandığı³⁷ ve Nihâventli olduğu söylenmiştir.³⁸ Bu şehirlere her ikisi de Hemadân'ın güneyinde yer almaktadır.

Buna karşın bazı kaynaklarda Nihavent'te doğduğu daha sonra Bağdat'a yerleştiği zikredilmektedir.³⁹ Yine Nihavent'te doğduğu, Bağdat'a gidip yerleştiği, oradan Şam'a geçtiği⁴⁰ ve Taberiyye'de vefat ettiği de zikredilmektedir.⁴¹

1.3. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri

ez-Zeccâcî, Hemedân'ın güneyinde Nihâvend'de büyüdü.⁴² İlk eğitimini Nihâvend'de tamamladıktan sonra ilim halkalarından faydalanmak ve kendini daha iyi geliştirebilmek için Bağdat'a yerleşti. Bağdat o dönemde ilmî bir merkez idi. Meşhur âlimler oraya yerleşmişler ve ders veriyorlardı.⁴³

³⁴ Keĥhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Muessetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993, II/78.

³⁵ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk.: İhsan Abbas, Dâru's-Sâdir, Beyrut, tsz. III/136.

³⁶ Keĥhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II/78.

³⁷ es-Suyûtî, *Buĥvetu'l-Vu'ât*, II/77.

³⁸ el-Ķıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/160.

³⁹ Keĥhâle, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II/79; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III/136.

⁴⁰ el-Yâfiî, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân fi Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, II/249.

⁴¹ ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Ķamûsu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rib'in ve'l-Musteşriĥîn*, Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut, 1989, III/136.

⁴² el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/249; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmilu fi'l-Târiĥ*, III/337.

⁴³ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/69.

Ailesi hakkında herhangi bir bilginin olmaması, onun yetim olarak büyüdüğünü düşündürmektedir.⁴⁴ Bağdat'a geliş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hocası İbn Keysân'ın 299/912 yılında vefat ettiği bilindiğinden Bağdat'a 299/912'den önce geldiği söylenebilir. Bağdat'ta hocası Ebu İshâk ez-Zeccâc ile tanışmış ve onun derslerine devam etmiştir.⁴⁵ Bağdat'ta kaldığı sırada, aralarında hem Basrîlerin hem de Kûfililerin bulunduğu önde gelen pekçok âlimden ders almıştır.⁴⁶

İlmi olarak belirli bir olgunluğa ulaşmış Nahiv ilminde uzmanlaştıktan sonra Şam'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir.⁴⁷ Daha sonra Halep'e giderek bir süre kalmış, sonra tekrar Şam'a dönüp orada eğitim-öğretim, yazma-yazdırma (te'lif-implâ') faaliyetlerine devam etmiş,⁴⁸ bazı eserlerinin yazımını Şam'da tamamlamıştır.⁴⁹ Sonra da Taberiyye'ye yerleşmiş⁵⁰ ve orada vefat etmiştir.⁵¹

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî hareketli ve ilimle bağlantılı bir hayata sahiptir. Nerede kalırsa kalsın hem araştıran, faydalanan bir öğrenci hem de ders veren bir öğretmen olmuştur. Öğrencileri ve hocaları ile olan ilişki ve bağlantısı bunu göstermektedir.

1.4. İlmî Konumu ve Kültürü

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı asır İslâmî ilim, fikir ve düşünce ürünlerinin en verimli ve olgunluğunun zirvesinde olduğu bir dönem idi.

ez-Zeccâcî; el-Ahfeş (ö. 315/928), ez-Zeccâc (ö. 311/924), İbnu's-Serrâc (ö. 316/929), İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940), es-Sîrâfî (ö. 368/979) ve İbn Dureyd (ö. 323/935)

⁴⁴ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 87.

⁴⁵ ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk, *Hurûfu'l-Me'ânî*, 2. bs., Dâru'l-Emel, Ürdün, 1407/1986, s. 12.

⁴⁶ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, s. 12.

⁴⁷ el-Bağdâdî, Muhibbuddîn b. Neccâr, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdât*, thk.: Muhammed Mevdûd Halef ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muesesetu'r-Risâle, ts., s. 273; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/140; İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk.: Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, XXXIV/203.

⁴⁸ el-Bağdâdî, *el-Mustefâd*, s. 273; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/140.

⁴⁹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/160.

⁵⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

⁵¹ ez-Zehabî, *el-İber*, II/ 60; el-Hanbelî, İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, 1. bs., thk.: Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmud el-Arnaût, Dâru İbn Keşîr, Beyrut, 1406/1986, IV/220.

gibi âlimlerle aynı dönemde yaşadı. ez-Zeccâcî bu ilmi şahsiyetlerden biri idi. Hatta ilim, çalışma ve üretkenlik bakımından bunların birçoğundan aktif idi.⁵²

ez-Zeccâcî'nin kültürünün genişliği, çeşitliliği ve derinliği pek çok eserinde görülmektedir. O sanki hocalarında bulunan farklı özellik ve bilimleri kendisinde toplamıştır.⁵³

ez-Zeccâcî, el-Ahfeş, İbnu'l Hayyât ve İbn Keysân gibi nahiv, nahvin incelikleri, nahiv ekolleri ve bunların görüşleri hakkında zengin bir kültüre sahiptir. Dil bilimi alanında ise İbn Dureyd ve Ebû Musa el-Ĥâmîd gibi birikime sahip olduğu *el-Emâlî* adlı eserinden anlaşılmaktadır.

ez-Zeccâcî eleştirilerinde basiretli ve insafli idi. Tenkitlerinde müellifin gayret ve çabasını takdir ederdi. Bu objektifliği ve insafı *Muhtasaru'z-Zahir*'inin giriş kısmında el-Enbârî ve *Mufađđal*'ı eleştirirken görülmektedir.⁵⁴

İbn Ĥallikân onun nahivde imam olduğunu söyler.⁵⁵ el-Kıfî ise nahivdeki metodunun orta düzey, eserlerinin insanların faydalanması hedefine yönelik olduğunu belirtir.⁵⁶

ez-Zeccâcî, nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında önde gelen bir âlim idi. Taklitçiliği sevmeyen, yenilikçi, açık ve net bir kişiliğe sahipti. Eserlerinin çokluğundan dolayı ona “Eserler Sahibi” anlamına gelen “Sâhibu't-Tesânîf” unvânı verilmişti.⁵⁷

Onun *Teşanîf*'inde nahiv, sarf, hecâ ve meânî harfleri, şiir, dil ve edebiyat gibi çeşitli konular yer almaktadır.⁵⁸ Bu eserleri hakkında ileride tafsilatlı bilgi verilecektir.

ez-Zeccâcî'nin kültürü sadece Arapça eserlerden elde edilen bir kültür değildir. Arapçanın dışında daha birçok dili tanıdığı söylenebilir. Bu dillerin adını açıkça zikretmese de kelimenin kısımları ve unsurlarının isim, fiil ve harften ibaret olduğunu

⁵² el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 13.

⁵³ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhû ve Aşâruhû*, s.13.

⁵⁴ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 13.

⁵⁵ İbn Ĥallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III/136.

⁵⁶ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/160.

⁵⁷ el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV/219.

⁵⁸ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 14.

açıklarken, “bu meseleyi, Arapçadan başka, bildiğimiz çok sayıda dil üzerinde araştırdık ve kelimenin üç çeşitle sınırlı olduğunu gördük” demesi ez-Zeccâcî'nin birçok dil bildiğinin kanıtıdır.⁵⁹

1.5. Dini ve Ahlâkı

ez-Zeccâcî'den söz edenler, onun takva ve verâ sahibi olduğunda birleşirler. *el-Cumel'*ini Mekke'de telif ederken abdestli olduğunu ve her bâbı yazdıktan sonra bir tavaf yaptığını ve sonunda da bu kitabın faydalı olması için dua ettiğini kaynaklar belirtmektedir.⁶⁰

ez-Zeccâcî takvasından dolayı temizliği çok sever ve bedeninin, elbisesinin ve ders verdiği yerin temiz olmasına özen gösterirdi.

ez-Zeccâcî, güvenilir bir âlim olduğundan kendisinden hadis alınırdı. Bundan dolayı ismi hadis isnatlarında geçmektedir. Hafız İbn Asâkir (ö. 571/1176) de ondan birçok haber nakletmektedir.⁶¹

İncelenen kaynaklarda, onun dini ve ahlakı hakkında herhangi bir töhmet ve itham bulunmamaktadır. *el-Cumel'*in her babının sonunda “İnşallah” ibaresini sık sık kullanması da onun dini duyarlılığını göstermektedir. Ayrıca nahiv konularını îzâh ederken Kur'an ve hadislerden sıkça örnekler vermesi de Kur'an ve sünnete vukûfiyetini ortaya koymaktadır.⁶²

1.6. Vefatı

ez-Zeccâcî'nin vefat tarihi hakkında kaynaklar birbirine yakın tarihler zikretmişlerdir. Fakat bir tarih üzerinde ittifak etmemişlerdir.

Yaygın ve tercih edilen görüşe göre 337/948 ile 340/951 tarihleri arasında Recep ayında vefat etmiştir. Ebû Bekr ez-Zubeydî'nin ifadesine göre h. 337 yılında

⁵⁹ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 14.

⁶⁰ ez-Zehebî, *el-İber*, II/60; el-Hanbelî, *a.g.e.*, IV/220.

⁶¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, IX/433.

⁶² Sönmez, Ramazan, “*Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*”, Konevi-Der Yayınları, Konya, 2000, s. 28.

Taberiye’de vefat etmiştir. İbn Hallikân da aynı görüştedir.⁶³ ez-Zeccâcî, Abbasî halifelerinden Muḳtedir, İbnu’l-Mu’tezz, Ḳâhir Billâh, Râdî, Muttaḳî, Mustekfî ile aynı çağda yaşamış, Mut’î halifeyken vefat etmiştir.⁶⁴

2. Hocaları

ez-Zeccâcî, döneminin önemli pekçok hocasından ders almıştır. Şimdi bunlar hakkında bilgi verilecektir.

2.1. ez-Zeccâc (ö. 311/924)

ez-Zeccâcî, *el-İdâh* adlı eserinde kendi hocalarından ilk sırada ez-Zeccâc’dan (ö. 311/923) bahsetmektedir.⁶⁵ Asıl adı Ebû İshâk İbrahim b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc’dır. Sa’leb ve el-Muberrred’den ilim aldı. Fazîlet sahibi ve mütedeyyin bir insan idi.

Eserlerini şöyle sıralayabiliriz: *Şerḫu Ebyâti Sibeveyh, Me’âni’l-Kur’ân* veya *İ’râbu’l-Kur’ân, el-Ḳavâfî, Mâ Yenşarifu ve mâ Lâ Yenşarifu, Fe’altu ve Ef’altu, Sırru’n-Naḫv, en-Nevâdir, Halku’l-İnsân, el-İştikâk,*⁶⁶

ez-Zeccâcî’nin nahiv ilminde ustalaşınca kadar onun derslerine devam ettiği⁶⁷ aynı zamanda ondan edebiyat öğrendiği de zikredilmektedir.⁶⁸

2.2. el-Aḫfeş (ö. 315/928)

Asıl adı Ebu’l-Ḥasen Ali b. Suleymân el-Aḫfeş’tir. el-Aḫfeşü’ş-Şağîr diye tanınır. Muberrred, Sa’leb ve el-Yezdî’den ders aldı. ez-Zeccâcî kendisiyle h. 309 senesinden sonra irtibat kurdu. Mısır, Haleb ve Bağdat’ta dolaştı. Nahiv ve lügat

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-A’yân*, III/136; ez-Zebîdî, *Ebû Bekr, Tabakâtu’n-Naḫviyyîn ve’l-Luğaviyyîn, thk.: Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrâhim, 2. Baskı, Kâhire, Dâru’l-Me’ârif, 1973. s. 129.*

⁶⁴ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 8-9.

⁶⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi’l-İli’n-Naḫv*, thk.: Mâzin el-Mubârek, 5. bs., Dâru’n Nefâis, Beyrut, 1986.

⁶⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Naḫv*, thk.: Ali Tefvik el-Ḥamed, Muessesetu’r-Risâle, Ürdün, 1984, s. 9; İbnu’n-Nedîm, *a.g.e.*, I/66; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-A’yân*, I/49.

⁶⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vuât*, II/77.

⁶⁸ es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, III/140.

alanında eserleri vardır: *el-Envâ, et Teşniyetu ve'l-Cem'u, el-Muhezzeb*, 80 yaşının üzerinde iken vefat etti.⁶⁹

2.3. İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)

Asıl adı Ebu Bekir Muhammed b. es-Serri b. es-Serrâc en-Nahvî el-Bağdâdî'dir. Nahiv ve lügat ilminin meşhur âlimlerindendir. el-Mubberred'den ders aldı. Onun en yakın ve en genç öğrencilerinden idi. Aklı ve kıvrak zekâsı ile tanınırdı. el-Müberred'den Sîbeveyh'in kitabını okudu. ez-Zeccâcî, Ebu Ali el-Fârisî, er-Rummâni ve es Sîrafi'ye hocalık yaptı. ez-Zeccâcî ondan *Emâlî* ve *el-İdâh*'ında söz eder.⁷⁰

2.4. İbn Dureyd (ö. 323/935)

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Hasan Dureyd el-Ezdî el-Luğavi eş-Şafi'î'dir. Basra'da 223/838 yılında doğdu. H. 308'de Bağdat'a yerleşti. ez-Zeccâcî kendisinden bu yıllarda ders aldı. İbn Dureyd, es-Sicistânî ve er-Riyâşî gibi âlimlerden ders aldı. Bu bakımdan Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden sayılır.⁷¹

Ebu't-Tayyib el-Luğavî, İbn Dureyd'in zamanında âlimlerin önderi olduğunu, dil ve şiir ilminde meşhur râvî Halef el-Ahmer ile aynı düzeyde bulunduğunu, Basra dil mektebinin onunla sona erdiğini söyler. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Cemheretu'l-Luğa, el-İştikâk, el-Muctebâ, el-Makşûra*.⁷²

2.5. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940)

Asıl adı Ebu Bekir Muhammed el-Kasım el-Enbarî en-Nahvî el-Luğavî'dir. 271/885 senesinde doğdu. Babasından ve Sa'leb'den ders aldı. Kûfe ekolüne bağlı idi. Nahivde ve edebiyatta ileri düzeydeydi. Çok güçlü bir hafızaya sahipti. Kur'an'daki kelimelerin delilleri ile ilgili üç yüz bin beyit ezberlediği söylenir. Lügat ve nahiv alanında faydalı eserleri vardır: *el-Ezdâd, el-Kâfi, el-Muvaḍḍah, ez-Zâhir fi'l-Luğa*. ez-

⁶⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 91; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/168., İbni Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, s. 136.

⁷⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I/66.; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, I/109; ez-Zebîdî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 112; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV/340.

⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I/67.

⁷² Karaaslan, Nasûhi Ünal, "İbn Dureyd" *DİA*, İstanbul, 1999, s. 419.

Zeccâcî bu eseri ihtisar etmiştir. *Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtidâ, Kitâbu Hâti'l-Kur'an, el-Emâlî, Şerhu'l-Mufađđaliyât el-A'sâ* ve Züheyr'in divanlarına da şerh yazmıştır.⁷³

2.6. el-Hâmîd (ö. 305/918)

Asıl adı Ebu Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmîd'tir. Kûfe dil ekolüne mensup dil âlimlerinden biridir. Huysuzluğundan ve geçimsizliğinden dolayı Hâmîd (acı, ekşi) lakabıyla anılmıştır. Yaklaşık kırk yıl Şa'leb'den ders almıştır. Şa'leb ölünce onun yerini almış, Kûfe ekolünün hararetli savunucularından biri olmuştur. Eserleri şunlardır: *el-Muhtasar fi'n-Nahv, Halku'l-İnsân, Kitâbu'n-Nebât, Kitâbu'l-Vuhûş, Kitâbu's-Sibâk ve'n-Nidâl, Ğarîbu'l-Hadîs*.⁷⁴

2.7. İbn Keysân (ö. 299/912)

Asıl adı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Keysân'dır.⁷⁵ Bağdat'ta doğdu ve orada yaşadı. Bazı lehçelerde "hile, ihanet" anlamına gelen Keysan kelimesi, kendisinin, babasının veya dedesinin adı ya da lakâbıdır.⁷⁶

Keskin bir zekâya güçlü bir muhâkeme ve hafızaya sahip olan İbn Keysan değişik kültürlere olan merakı sebebiyle önce Kûfe dil mektebinin öncüsü Sa'leb'in derslerine devam etti. Ondan Kûfe nahvini öğrendikten sonra Basra dil mektebi lideri Müberred'in derslerini takip ederek, iki mektebin görüşlerini ve aralarındaki ihtilafli meseleleri öğrenme imkânı buldu. Bu mekteplerin görüşlerini uzlaştıran şiir râvîsi, dil, lügat ve ahbâr âlimi Ebu Amr Bendar b. Abdulhamid el-Kerhî el-İsfahâni'den istifâde etti.

Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Muvaffak fi'n-Nahv, Mesa'il 'alâ Mezbi'n-Nahviyyîn mimma'htelefe fihi'l-Başriyyun ve'l-Kûfiyyûn, Şerhu-s-Seb'i't-Ṭıvâl(i'l-Cahiliyyât), el-Muhezzeb fi'n-Nahv*.⁷⁷

⁷³ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III/201-202.

⁷⁴ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/21-22; İbni Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/214; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, I/201.

⁷⁵ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III/57.

⁷⁶ Durmuş, İsmail, "İbn Keysan" *DİA*, XX/134.

⁷⁷ ez-Zebidî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 153; Durmuş, İsmail, "İbn Keysan" *DİA*, XX/134.

2.8. eř-Ṭaberî

Ebû Osman el-Mâzinî'nin oğludur. Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Rustem et-Ṭaberî'dir. ez-Zeccâcî kendisinden *el-Îdâh*,⁷⁸ *Mecâlisu'l-'Ulemâ*⁷⁹ ve *el-Emâlî*⁸⁰ sinde söz eder.⁸¹

2.9. İbn Şuķayr (ö. 317/930)

Asıl adı Ebû Bekr Ahmed b. el-Ḥasan b. el-Abbâs b. el-Ferec İbn Şâkir en-Nahvî'dir. Kûfe ve Basra ekollerini birleştirenlerdendir. Kûfilîđi ağır basmaktadır.⁸² ez-Zeccâcî onun Kûfe ekolünün otoritelerinden olduğunu zikreder. ez-Zeccâcî onun ismini *el-Emâlî* adlı eserinin farklı bölümlerinde zikretmektedir.⁸³

2.10. el-Ḥayyât (ö. 320/932)

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr el-Ḥayyât en-Nahvî'dir. Bu âlim de iki ekolü birleştirmeye çalışanlardandır. Basra'da ez-Zeccâcî ile çeşitli münâzaralar yaptı. ez-Zeccâc ve el-Fârisî ondan ilim aldı. Eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân*, *Kitâbu'n-Nahvi'l-Kebîr*, *el-Mukni' fi'n-Nahv*.⁸⁴

2.11. İbn Kuteybe (ö. 322/934)

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî el-Bağdâdî'dir. H. 321'de Mısır kadılığı yaptı. ez-Zeccâcî kendisinden ders aldı. Ona babasının bazı eserlerini, özellikle *Edebu'l-Kâtib*'i okudu, sonra da ona şerh yazdı.⁸⁵

2.12. el-Yezîdî (ö. 310/923)

Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abbas b. Muhammed b. Yahya el-Yezîdî'dir. Nahiv, edebiyat, ahbâr ve nevâdir alanında imam idi.⁸⁶ Ayrıca usta bir şair idi.⁸⁷

⁷⁸ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 78.

⁷⁹ ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, s. 63, 65, 251, 253.

⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 144, 145, 238.

⁸¹ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire, Dâru'l Me'mûn, Kahire, 1936, II/60.

⁸² İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 91; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I/232.

⁸³ Bkz.: ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 33, 50, 141, 183, 186, 187, 195.

⁸⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, I/48; ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 117.

⁸⁵ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I/160.

2.13. el-Vâsîfî (ö. 323/935)

Asıl adı Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafa el-İtkî el-Ezdî el-Vâsîfî'dir. Niftâveyh lakabı ile meşhurdur. Sa'leb ve el-Muberrred'den ilim aldı. Kûfe ve Basra ekollerini birleştirenlerdendir. Bağdat'ta öldü.⁸⁸

2.14. eş-Şûlî (ö. 335/947)

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Şûlî'dir. Saray edebiyatçısı, kâtibî ve nedimî idi. İyi bir satranç ustası olarak bilinir. ez-Zeccâcî'nin kendisinden aldıkları sınırlıdır. Basra'da vefat etti. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbu'l-Evrâk*, *Edebu'l-Kâtib*, *Kitâbu's-Şatranc*.⁸⁹

ez-Zeccâcî'nin, Ebû Abdîrahmân Abdullâh İbn Hânî en-Neysâbûrî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ubeydillâh b. 'Ammâr es-Şekâfî (ö. 314/927), Ebu'l-Ğâsım Ca'fer b. Kudâme el-Kâtib (ö.319/932), Ebû 'Ubeydillâh el-Huseyn b. Muhammed er-Râzî ve Ebû Ali el-Hasen b. Ali el-'İtrî gibi âlimlerden de ders aldığı ayrıca zikredilir.⁹⁰

3. Öğrencileri

ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinden bir kısmı doğrudan ondan ders almış, bir kısmı da kitaplarından faydalanmıştır. ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinin çoğunun Dimeşk'ten olduğu görülüyor. Belki bunun sebebi onun diğer yerlerden daha çok Dimeşk'te ikamet etmesidir. ez-Zeccâcî derslerini Dimeşk'te anlattı ve eserlerin orada yazdırdı.⁹¹

ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinden bazıları şunlardır:

⁸⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuḥât*, I/124; İbni Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI/337.

⁸⁷ İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemaluddîn Abdurrahman Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabâkâti'l-Udebâ*, s. 118.

⁸⁸ ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 172; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I/428; el-Ḥamevî, *a.g.e.*, I/307.

⁸⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 167; İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, IV/356.

⁹⁰ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ḥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 10-11.

⁹¹ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ḥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 11.

3.1. el-Ğassânî (ö. 387/998)

Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Seleme b. Şirâm el-Ğassânî'dir. Şam'daki meşhur nahivcilerden biridir. ez-Zeccâcî ile dost olup, ondan nahiv ilmini öğrendi.⁹²

3.2. el-Kellâbî (ö. 354/965)

Asıl adı el-Ğuseyn b. Abdirrahîm b. el-Velîd b. Osman b. Ca'fer Ebû Abdillâh el-Kellâbî'dir. İbn Ebi'z-Zilâzil diye bilinir. Ca'fer b. Kilâb oğullarındandır. ez-Zeccâcî'den ilim öğrendi. *Kitâbu Envâ'i'l-Escâ* adlı eseri vardır.⁹³

3.3. et-Temîmî (ö. 377/988)

Asıl adı Ebu'l-Ğasen Ali b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed el-Anţâkî et-Temîmî'dir. Antakya'da Ebû İshâk b. 'Abdirrezağ'tan kırâat dersi aldı. Sonra Endülüs'e yolculuk yaparak Şam ve Basralılar'dan pek çok hadis rivayetini ve kırâat ilmine dair pek çok bilgiyi oraya ulaştırmış oldu. Kurtuba'da vefat etti.⁹⁴ ez-Zeccâcî'nin *Muhtasarû'z-Zâhir* adlı eserini rivayet etmiştir.⁹⁵

ez-Zeccâcî'nin öğrencileri olarak bahsedilen ama haklarında bilgiye ulaşılamayan öğrencileri de vardır: Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Naşr ed-î, Ebu'l-Ğasan es-Sebtî, Ebû Ali el-Ğasan b. Ali es-Şuflî, Muhammed b. Sâbika en-Nağvî ed-Dimeşkı, Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed et-Tâî, Abdurrahmân b. Ömer b. Nasr, Ahmed b. Ali el-Cibâl el-Ğalebî.

Fakat ez-Zeccâcî'nin bu talebeleri Arapça ile ilgili ilimlerde fazla bir varlık gösteremeyip önemli eserler bırakmamışlardır.⁹⁶

⁹² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuğât*, I/357.

⁹³ el-Ğamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/75.

⁹⁴ el-Ğıfî *İnbâhu'r-Ruvât*, II/308.

⁹⁵ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 11.

⁹⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nağv*, Ali Tefîk el-Ğamed'in tahkik notu, s. 14.

4. Eserleri

ez-Zeccâcî'nin bıraktığı ilim serveti nahiv, sarf, edebiyat, arûz, eleştiri, rivâyet, ahbâr ve siyer gibi h. IV. asrın ilim birikimini ortaya koyduğu pek çok türden oluşmaktadır.

ez-Zeccâcî'nin çeşitli dil ilimleri alanında yazdığı kitapların pek çoğunun isimleri *İnbâhu'r-Ruvât*, *Buğyetu'l-Vuât*, *Keşfu'z-Zunûn* ve Brockelmann'ın *GAL* 'i gibi eserlerde geçmektedir.⁹⁷ ez-Zeccâcî'nin eserlerinden birçoğu tahkik edilerek neşredilmiştir. Buna karşın, kütüphanelerde hâlâ tahkik edilmeyi bekleyen bazı eserleri de bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşanlardan da ancak *el-Cümel*, *el-Emalî*, *el-İdâh*, *İştikâk*, *el-İbdâl*, *el-Lâmât* ve *Mecalisu'l-'Ulema* adlı eserleri basılmıştır.

4.1. el-Cumel

ez-Zeccâcî'nin konusu nahiv olan en önemli eserlerinden biridir. İlim çevrelerinde yazarından daha çok kendisinden bahsedilen eserdir. İnsanların onu ezberlemekle meşgul olmaları kendi asrında bu eserin büyük bir ilmi değere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁸ Kıftî'nin ifadesine göre el-Cumel, Mısır, Fas Hicaz, Yemen ve Şam halkının el kitabı olmuş, İbn Cinnî'nin el-Lum'a ve Ebû Ali el-Farisî'nin el-İdâh eserleri yazılıncaya kadar insanların ellerinden düşürmedikleri kitap olmuştur.⁹⁹

el-Cumel, ilk olarak İbn Ebi Şeneb tarafından 1926 yılında Cezayir'de tahkik edildi ve Edebiyat Fakültesi tarafından yayımlandı. 1957'de Paris'te ikinci baskısı yapıldı.¹⁰⁰

4.2. el-İbdâl ve'l-Mu'aşabe ve'n-Nezâir

Harflerin birbirlerine dönüşmesi, bir biri peşi sıra gelmesi ve benzeşmesini inceleyen bir eserdir. Bu eseri 'İzzuddîn et-Tennûhî tahkik etti. Eser, Şam'da 1962 tarihinde neşredildi.¹⁰¹

⁹⁷ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 23; el-Kıftî, *a.g.e.*, II/160; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuḥât*, II/77.

⁹⁸ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 23.

⁹⁹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/161.

¹⁰⁰ Sönmez, Ramazan, "*Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*", s. 61.

4.3. el-Kâfi fî'n-Nahv

ez-Zeccâcî'nin bu eserinden es-Suyûtî söz etmektedir.¹⁰² Terâcim ve fihrist kitaplarından hiç birinin bu kitaptan bahsetmemesi ez-Zeccâcî'nin kaybolan kitaplarından biri olduğunu düşündürmektedir.

4.4. İştikâku Esmâillâh

Bu eser bazı biyografi kitaplarında ez-Zeccâcî'ye nispet edilmektedir.¹⁰³ Bu kitabın tam ismi “*Kitâbu Tefsîri İştikâki Esmâillahi Teâlâ ve Sıfâtihi'l-Mustanbata mine't-Tenzîli ve Mâ Yete'allaku bihâ mine'l-Lüğati ve'l-Meşâdırı ve't-Te'vîl*” şeklinde de zikredilmektedir.¹⁰⁴

Kitabı tahkik eden ‘Abdu'l-Hüseyn el-Mubarek’tir. ‘Aynu’ş-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nden hocası Ramazân ‘Abdu’t-Tevvâb’ın yönlendirmesiyle bu kitabı 1974 yılında yayına hazırlamıştır.¹⁰⁵

ez-Zeccâcî'nin dil ve din konusunda sahip olduğu engin birikim, nahiv ekollerinin bağlayıcılığından sıyrılarak ortaya koyduğu kendine özgü yeni bir bakış açısı, esere farklı bir değer katmaktadır.¹⁰⁶

4.5. Şerhu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî

Kitabu'l-Elif ve'l-Lam, Ebu Osman el-Mazini'nin nahiv ve illetleri ile ilgili en önemli kitabıdır. ez-Zeccâcî'nin bu esere yazdığı şerhi es-Suyûtî, Kâtip Çelebi ve Zirikli kitaplarında zikrederler.¹⁰⁷

¹⁰¹ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhü ve Aşâruhü*, s. 36.

¹⁰² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuḥât*, II/77.

¹⁰³ el-Yemânî, Abdülhakî b. Abdülmecîd, *İşâratu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn*. 1. bs., thk.: Abdülmecîd Diyâb, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûş ve'd-Dirâse'l-İslâmiyye, Riyâd, 11406/1986. s. 180; Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, trc.: ‘Abdulhâlim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1961, II/176.

¹⁰⁴ Sezgin, Fuâd, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, trc.: ‘Arafe Mustafa, Medine, 1988. VIII/181-182.

¹⁰⁵ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh* thk.: Abdulhüseyn el-Mubârek, el-Mecmeu'l-İlmiyyi'l-İrâki, Bağdat, 1974.

¹⁰⁶ Tuna, Bekir, “*ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2010, s. 72.

¹⁰⁷ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhü ve Aşâruhü*, s. 37.

4.6. Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib

ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bazı kaynaklar söz etmektedirler.¹⁰⁸ Ayrıca bu eserin bir nüshası *Tefsîru Risâleti İbn Kuteybe* adı altında Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye'de el yazması olarak Edeb Şin 39 numarada bulunmaktadır. Brockelmann, diğer bir nüshanın da İngiltere Müzesi'nde 8-426'da mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹

4.7. Kitâbu'l-Hağ

Tespit edilebildiği kadarıyla bu kitap ilk defa Ğânim Kudûrî el-Hamed tarafından tahkik edilerek *el-Mevrid* dergisinde yayınlanmış¹¹⁰ ve daha sonra Türkî b. Sehv b. Nezzâl el-Uteybî tarafından yeniden tahkik edilerek müstakil bir kitap olarak neşredilmiştir.¹¹¹

4.8. el-Lâmât

es-Suyûtî, Brockelmann ve diğer terâcim yazarlarından pek çoğu lâmların Arap kelâmındaki yerlerini inceleyen iyi bir kitap olduğunu söyler.¹¹² Mâzin el-Mubârek bunu tahkik etmiş ve 1969 yılında neşredilmiştir. İkinci baskısı ise yine Mâzin el-Mubârek tahkiki ile ve bazı notlar eklenerek 1985'te tekrar yayınlanmıştır. Ayrıca Mâzin el-Mubârek, el Lâmât'ın el yazmasının bir sûretini ez-Zeccâcî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili çalışmasının sonuna ilave etmiştir.¹¹³

ez-Zeccâcî'nin kitabında otuz beş konu başlığı yer alır. Hepsi de lam harfi ile ilgili olan bu konu başlıklarının otuz tanesi lam harfinin kullanımları, iki tanesi "İdğamda Lamların Hükümü" ve "Lam Harfi İle İlgili Bazı Meseleler", bir tanesi de "Kur'an'dan Bir Mes'ele" başlığı altında lam harfinin İbrahim sûresinin 14/46 ayetinde

¹⁰⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77; el-Kıfî, *a.g.e.*, II/160; İbnu'l-Enbârî, *el İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk.: Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Kahire, 1955, s. 206; Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul, 1943, I/48; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, IV/69; Keĥĥâle, *a.g.e.*, II/78.

¹⁰⁹ Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, II/176.

¹¹⁰ Bkz., ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Hağ*, thk.: Ğânim Kudûrî el-Hamed, el-Mevrid, XIX, ad. 2, Bağdat, 1990, s. 134-157.

¹¹¹ Bkz., ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Hağ*, thk.: Türkî b. Sehv b. Nezzâl el-'Uteybî, 2. bs., Daru's-Şadır, Beyrut, 1430-2009.

¹¹² el-Mubârek, Mâzin, *Kitâbu'l-Hağ*, s. 36-37.

¹¹³ el-Mubârek, Mâzin, *Kitâbu'l-Hağ*, s. 52-53.

yer alan farklı kullanımı sonucunda ortaya çıkan yorum farklılıklarını anlattığı bölümdür.¹¹⁴

ez-Zeccâcî Kitabu'l-Lâmat adlı eserinde lam harfinin kullanımları ile ilgili olarak kaynakları, delilleri ve örnekleri itibariyle başta Kur'an olmak üzere, Arap şiiri ve fasih Arap diline yer vermiş, bunlardan deliller getirmiş, bu arada Sîbeveyh; Müberrid, Ferrâ', Ebu Amr ve Kisâî gibi nahiv otoritelerinin görüşlerine de müracaat etmiştir. Dolayısıyla eserin, belki de çok incelik sayılabilecek böylesi bir konuda; yalnızca tek bir harfin tüm kullanımlarını en ince ayrıntısına kadar ele alan kıymetli bir çalışma olduğu görülmektedir.¹¹⁵

4.9. el-Muhter'a fi'l-Ḳavâfi

ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bazı terâcîm kitapları söz etmektedir. Bu eseri İbn Nedîm, el-Ḳavâfi, İbn Ḥayr el-İşbilî ise “*el-Mu'cemu fi Ma'rifeti Envâi's-Şi'r ve'l-Ḳavâfi*” adıyla zikreder. Bu esere de kütüphanelerde rastlanamamıştır. Bu da ez-Zeccâcî'nin kaybolan çalışmalarıdır.¹¹⁶

4.10. Muhtaşaru'z-Zâhir

ez-Zeccâcî'nin bu eseri Kûfelilerden el-Enbârî'nin “*ez-Zâhir fi Me'âni'l-Kelâm ellezî Yesta'miluhu'n-Nâs*” adlı kitabının muhtasar şerhidir. ez-Zeccâcî, el-Enbârî'nin eserinde zikrettiği cümleleri toplamış, onları veciz ve kısa bir şekilde şerh etmiştir.

ez-Zeccâcî, İbnu'l-Enbarî'nin bazı fikirlerini reddedip çürüttüğünü, bazı düşüncelerine yorumlar getirdiğini, eserdeki bazı unutmaya ve hataları tespit edip tashih ettiğini, ve bazı gereksiz yere uzatılan konuları ve delilleri hafız ettiğini, eserinin sonuna ülke isimlerinin iştikâkını ve isimlendirme sebepleri ile ilgili bir bölüm ilave ettiğini, eseri Arapça'nın nevâdir ve şâz kelimelerinin açıklandığı bir bölümle sona erdirdiğini

¹¹⁴ Yüksel, Ahmet, “*Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı*”, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz, 2001. s. 140.

¹¹⁵ Yüksel, Ahmet, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁶ el-Mubârek, ‘Abdu'l-Ḥuseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luğâ*, Matba'atu Câmi'âti'l-Başrâ, Bağdat, 1982. s. 74; İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, s. 87; İbn Ḥayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, 2. bs., el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, Bağdat, 1963. s. 319.

ve eserdeki bazı konuları takdim ve tehir ettiğini, eserinin mukaddimesinde söylemiştir.¹¹⁷

es-Suyûtî'nin Ebu'l-Hasen eş-Şârî'nin Fihrist'inden aktarıldığına göre asıl metinlerinden üstün tutulan dört tane muhtasar kitap vardır. Bunlar;

a- el-Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l- 'Ayn*'ını ihtisar eden ez-Zebidî'nin *Muhtasaru'l-Ayn*'ı

b- ez-Zeccâcî'nin *Muhtasaru'z-Zâhir*'i

c- İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'ın *Sîreti*'nin muhtasarı

d- el-Faḍl b. Seleme'nin *Muhtasaru'l-Vaḍihâ*'sıdır.¹¹⁸

4.11. Me'âni'l-Ḥurûf

Brockelmann, Zeccâcî'nin eserleri arasında bu eseri *Ḥurufu'l-Meâni* ismiyle zikreder. İbn Ḥayr'dan başkası eseri bu adıyla zikretmez.¹¹⁹ ez-Zeccâcî'nin bu eserinin önceden 1325/1907 yılında "*Mecmûatu't-Tarafî'l-Edebiyye*" içerisinde yayınlandığı söylenmektedir.¹²⁰ Bununla beraber eser, Ali Tevfik el-Ḥamed tarafından, kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshasından çekilmiş¹²¹ ve Mısır'daki Ma'hedu'l-Maḥḥûṭâti'l-'Arabîyye'de bulunan mikro filmlerinden çoğaltılan nüshası esas alınarak tahkik edilip 1984 yılında neşredilmiştir.¹²²

ez-Zeccâcî, bu eserinde Arap dilindeki 137 tane edatın açıklamasını yapmıştır. Bu eser bir öğrencisinin ez-Zeccâcî'den mana harflerini toplayan bir kitap yazmasını istemesi üzerine yazılmış bir kitaptır. Bununla beraber eser, belirlenebildiği kadarıyla

¹¹⁷ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ḥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 33-34; el-Mubârek, 'Abdu'l-Ḥuseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luğa*, s. 75, vd.

¹¹⁸ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ḥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 35.

¹¹⁹ İbn Ḥayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, 2. bs., el-Mektebetu'l-Endelüsiyye, Bağdat, 1963, s. 319.; Brockelmann, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, II/175.

¹²⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nazâir*, el-Mecme'î'l-'İlmiyyil'l-'Arabî, Dimeşk, 1962, s. 9.

¹²¹ Bkz., Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 3740 .

¹²² ez-Zeccâcî, *Ḥurufu'l-Me'âni* thk.: Ali Tevfik el-Ḥamed, Muessesetu'r-Risâle (Beyrut), Dâru'l-Emel (İrbid), 1986.

bütün meânî harflerini toplamamış olsa bile Hürûfu'l-Me'ânî edebiyatıyla ilgili olarak yazılmış eserlerin adet bakımından en kapsamlısı olma özelliğine sahiptir.¹²³

4.12. Mecâlisu'l-'Ulemâ

Bu kitabı, 'Abdu's-Selâm Hârûn 1962'de tahkik ederek neşretmiştir. Eser adından da anlaşılacağı gibi sarf, nahiv, lügat ve edebiyat haberleri ile ilgili konuları ve tartışmaları içermektedir. Eser 156 meclisten oluşmaktadır. Lügat ve nahiv âlimlerinin sarf, lugat, iştikâk ve garib alanındaki tartışmalarını serdetmeye özen göstermiştir.¹²⁴ Bu kitabı, es-Suyûtî *Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyîn ez-Zâideti alâ Tasnîfi'l-Muşannifîn* ismiyle,¹²⁵ Brokelmann ise "*Ğarâibu Mecâlisi'n-Nahviyyîn*" ismiyle ez-Zeccâcî'ye nispet etmektedir.¹²⁶

4.13. Kitâbu'l-Emâlî

Bu eser ilk defa Ahmed b. el-Emîn eş-Şenķîfî tarafından "*el-Emâlî fi'l-Muşkilâti'l-Kur'aniyye ve'l-Hükemi ve'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*" ismiyle, *el-Emâlî* adlı eserin hem tahkik hem de şerhi mahiyetinde bir çalışma olarak neşredilmiştir.¹²⁷

İkincisi ise Abdu's-Selâm Hârûn'un tahkiki ile 1963 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. İkinci baskısı ilim dünyasında daha müteber kabul edilir.

el-Emâlî'de ez-Zeccâcî Arap edip ve şairlerinin sözleri, şiir, âyet, hadis, sahabe ve tabiûn sözleri, kıssa, ahbâr, atasözleri, deyimsele ifadeler ve nahivle alâkalı değişik konuları ele alır. *el-Emâlî*, el-Mubberred'in *el-Kâmil* adlı eserine benzer. Değişik konuları ele alırken belli bir metot takip etmez. Bazen bir kıssa anlatır, sonra bir habere geçer, daha sonra da bir şiirden bir beyti inceler. Bazen de lügat veya nahivle ilgili bir meseleyi ele alır. Bazen de Ashâb-ı Kehf'in kıssasını anlatırken bir âyetin yorumuna

¹²³ ez-Zeccâcî, Hürûfu'l-Me'ânî, s. 19.

¹²⁴ ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1999/1420., 15, 16, 118, 119, 133, 152. Meclisler.

¹²⁵ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'n-Nahv*, thk.: 'Abdu'l-'Âl Sâlim Mukerrem, Muesesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, V/62.

¹²⁶ Brockelman, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, I/176.

¹²⁷ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî (fi'l-Muşkilâti'l-Kur'aniyye ve'l-Hükemi ve'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye)*, thk.: Ahmed b. el-Emîn eş-Şenķîfî, Matbaatu's-Sa'âde, Kâhire, 1906, (139 sayfa).

değirir.¹²⁸ ez-Zeccâcî ele aldığı konuların isnâd ve kaynaklarını verirken bu metodu ile lügatçilerin üslûbunu takip eder.¹²⁹

4.14. Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî

Bu eserden ancak Şâ'lebî, Ebû Ali el-Fârisî adlı eserinde söz etmektedir. Haberler, şiir rivayetleri, sarf ve nahiv ile ilgili bazı konuları ihtivâ eden bu eser el-*Emâlî*'nin aynı üslûp ve metotla tekrarı gibidir. Bu eseri Abdu'l-Hüseyn el-Mubârek tahkik etti ve 1970 yılında Bağdat'ta neşredildi.¹³⁰

4.15. el-İzkâr bi'l-Mesâilî'l-Fıkhîyye

es-Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-Nezâir*'inde bu eserden söz eder. Bu kitap talâk konusuyla ilgili bazı fikhi meselelerin açıklamasına yönelik bir eserdir.¹³¹ ez-Zeccâcî, hocalarının kitaplarında olmayan konuları burada ele alır. Fıkhî konularla nahvi birleştirir. Kitaba kısa bir giriş ile başlar ve kısa olarak talâkla ilgili 14 meseleyi îrâb yönünden ele alır.¹³²

4.16. Mesâil Muteferriqa

ez-Zeccâcî'nin bu eseri es-Suyûtî'nin *el-Eşbah ve'n-Nazâir* adlı kitabının içerisinde neşredilmiştir. ez-Zeccâcî'nin Ebu Bekr eş Şeybanî'ye gönderdiği sarf ve nahivle ilgili 11 konuyu ele aldığı eseridir.¹³³

4.17. Şerhu Risâleti Kitâbı Sibeveyh

ez-Zeccâcî'nin hayatını anlatan eserlerin hiç birinde böyle bir esere rastlanılmamıştır.¹³⁴ Ancak, ez-Zeccâcî bu kitabı kendisinin yazdığı *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv* adlı eserinde pek çok defa zikretmiştir.¹³⁵

¹²⁸ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 39, 54, 55, 62, 67, 91, 173, 211.

¹²⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 31-32.

¹³⁰ el-Mubârek, 'Abdu'l-Hüseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fî'n-Nahv ve'l-Luğa*, s. 40.

¹³¹ es-Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, VIII/ 228-244.

¹³² el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 42-43.

¹³³ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû* s. 43.

¹³⁴ el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, 39.

¹³⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 41, 45, 53.

ez-Zeccâcî'nin bu kitabı Sîbeveyh'in Kitab'ının ilk sayfalarının şerhidir. Bu ilk sayfalarda -13 sayfa- nahiv konularına başlamadan genel konuları inceler. ez-Zeccâcî'nin bu şerhi mukaddime mahiyetindedir. Çünkü ez-Zeccâcî genel olarak mukaddime yerine risâle lafzını kullanır. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının mukaddimesinin olmadığı da bilinmektedir.¹³⁶

4.18. el-Kitâbu'l-Mecmû'u fî Ma'rifeti Envâ'ı'ş-Şi'ri ve Kavâfîhi

Bu eser İbn Hâyr'in *el-Fihrist*'inde ez-Zeccâcî'ye nispet edilmektedir.¹³⁷ İbn Nedîm ise *el-Kavâfî* adıyla zikreder. Bu esere de kütüphanelerde rastlanamamıştır. Bu da ez-Zeccâcî'nin kaybolan çalışmalarındandır.¹³⁸

4.19. el-Îdâh fî 'İleli'n Nahv

es-Suyûtî'nin de *el-Îdâh Esrâri'n-Nahv* ve *el-Îdâh 'İleli'n-Nahv* isimleriyle zikrettiği bu eseri ileride ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Yukarıda belirtilen bu eserlerin dışında ez-Zeccâcî'ye nisbet edilen bazı eserlerde vardır. Fakat bunların ez-Zeccâcî'ye nisbeti zayıftır.¹³⁹ Bunlar bazı yazarların vehimlerinden ibarettir. Şüpheli olsa da bu eserlerin isimleri şunlardır:

*Bâbu İştigâli'l-Fi'li ani'l-Mef'ûli bihî bi Damîrihi*¹⁴⁰

*Kitâbu'l-Envâ*¹⁴¹

*Kitâbu'l-Hicâ' (Hecâ')*¹⁴²

*el-İstidrâk 'alâ Işlâhi'l-Manṭık*¹⁴³

Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyîn ez-Zâideti alâ Taşnîfi'l-Muşannifîn,¹⁴⁴

¹³⁶ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 39-40.

¹³⁷ İbn Hâyr, el-İşbilî, *el-Fihrist*, 2. bs., el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, Bağdat, 1963, s. 314.

¹³⁸ el-Mubârek, 'Abdu'l-Huseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luġa*, s. 74.

¹³⁹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII/ 181.

¹⁴⁰ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/299.

¹⁴¹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII /181.

¹⁴² Brockelmann, *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî*, I/171.

¹⁴³ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, s. 181.

5. ez-Zeccâcî'nin Arap Dilindeki Yeri

İnsanlar bıraktıkları eserlerle tanınır ve asırlar geçse de unutulmazlar. ez-Zeccâcî'nin bıraktığı eserler onun Arap diline katkılarını ve Arap dili içerisindeki önemini ortaya koymaktadır.

ez-Zeccâcî, Arap dilbilim çalışmalarının yoğunlaştığı bir dönem olan h. IV. asırda yaşamış ve bu çalışmaların yönünü belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Onun Nahiv ve lügat alanındaki çalışmaları ve yaklaşımları Arap dilindeki yeri hakkında bize daha net fikir verecektir.

5.1. Nahiv Çalışmalarında Kıyas Metodu

Nahiv ilminde kıyasın farklı düzeyleriyle ilgili çeşitli tanımları yapılmıştır. el-Enbârî, kıyası şöyle tanımlar: “Kıyas, aynı manada olmaları halinde nakledilmemiş bir kullanımın, nakledilmiş bir kullanıma hamledilmesidir. Fâilin her zaman merfû, mef'ûlün her zaman mansûb olması böyledir.”¹⁴⁶

ez-Zeccâcî, *el-İdâh*'ta nahiv ile ilgili illetlerin dayanağını açıklarken şöyle der: “Söz konusu bu sebepler, felsefenin sebepleri gibi değildir. Onlar ma'lûlün ortaya çıkmasından sonra istinbat edilirler ve üç çeşittirler: Öğretimle ilgili olanlar, kıyasla ilgili olanlar ve teorik (tartışma) ile ilgili olanlar. Öğretim ile ilgili olanlar. Kişiyi Arap kelâmını öğrenmeye götürür. Meselâ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ cümlesinde زَيْدًا isminin fetha olmasının sebebi, إِنَّ' nin orada bulunmasıdır. Ama إِنَّ' nin niçin nasb ettiğini araştırırsak, kıyas yoluyla onun ve benzerlerinin mef'ul alan geçişli bir fiile benzediğini, mansûb bir ismi alışını mef'ûle; merf'û bir ismi alışını da faile kıyaslayabiliriz. Teorik sebebe gelince, bu konuda da benzerliğin hangi yönden olduğu ve hangi fiillere benzediği vb. konuları söz konusu edebiliriz.”¹⁴⁷

¹⁴⁴ es-Suyûtî, *el-Eşbâh*, V/62; Brockelman, *Târîhu 'l-Edebî 'l-'Arabî*, I/176.

¹⁴⁵ Brockelmann, *Târîhu 'l-Edebî 'l-'Arabî*, I/171; Sezgin, *Târîhu 't-Turâsi 'l-'Arabî*, VIII/ 182.

¹⁴⁶ İbnu'l-Enbârî, *el-İğrâb fî Cedeli 'l-Îrâb ve Lumau 'l-Edille*, thk.: Said el-Afğânî, Matba'atu'l-Câmi'âti's-Sûriye, Dimeşk, 1957, s. 45.

¹⁴⁷ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 62.

Kûfeli nahiv âlimleri genel ve çok kullanılan dil malzemesine ters düşen kişisel bir sözü kıyasta kullanırken,¹⁴⁸ Basra ekolüne mensup âlimler, kıyas metodunu kullanmakla beraber şâz rivâyet ve delillerle kıyas yapmamışlardır. ez-Zeccâcî Basralıların bu ilkesinden etkilenerek, Rahmân ve Rahîm kelimelerini kıyas metodu ile incelemiştir. Bunların rahmet kelimesinden muştâk olduğunu, Rahîm lafzının fe‘îl, Rahmân’ın ise fa‘lân vezninde olduğunu belirtir. ez-Zeccâcî, bu tespitini Ebû ‘Ubeyde’nin şu görüşüne isnâd eder: Rahmân ve Rahîm kelimeleri aynı asıldan ve aynı anlamda, fakat, mubâlağa için kullanılan iki kelimedir. Tıpkı “Nedîm ve Nedmân” kelimelerinin aynı anlama geldiği gibi.¹⁴⁹

5.2. ez-Zeccâcî’nin Kendisinden Sonraki Nahiv Çalışmalarına Etkisi

ez-Zeccâcî Arap diliyle ilgili birçok dalda ilimlerin şekillenmesine ve müstakil dallar halinde gelişmesine de öncülük etmiştir. *el-Îdâh fî ‘İleli’n-Nahv, Hurûfu’l-Me‘ânî, İştikâku Esmâillah, Lâmât* gibi eserleriyle bazı ilimlerin bağlı oldukları anabilim dalları içerisinde özel bir form kazanmalarına, hatta ayrılıp başlı başına bir bilim dalı haline gelmelerine katkı sağlamıştır.¹⁵⁰

Ayrıca, *el-Cumel* adlı eseri de, el-‘Ukberî’nin *el-Lubâb* adlı eserinde adı geçen birkaç kaynaktan biri olarak geçmektedir.¹⁵¹

5.3. ez-Zeccâcî ve Nahiv Ekolü

Herkes yaşadığı çağın çocuğudur. İçinde yaşadığı çağın şartlarından etkilenir. ez-Zeccâcî’nin de içinde yaşadığı çağın siyasal, soysal, kültürel, ilmî ve fikri ortamından olumlu ya da olumsuz etkilenmesi doğaldır.

ez-Zeccâcî’nin hayatı boyunca mutedil bir yol takip ettiği, mezhepsel fanatizme kapılmadığı, içinde yaşadığı ortamın iki güçlü mezhebi olan Basra ve Kûfe ekollerinden

¹⁴⁸ Demirayak, Kenan, Çöğenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fk. Yay. Erzurum, 1994, s. 199-200.

¹⁴⁹ ez-Zeccâcî, *el-İştikâk*, s. 38.

¹⁵⁰ Tala, Murat, “*ez-Zeccâcî ve el-Emâili Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2011, s. 65.

¹⁵¹ Ergin, Mehmet Cevat, *el-Ukberî ve el-Lubâb fî İleli’l-Binâ’i ve’l-Îrâbî*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., 2002, s. 95.

birini tamamen benimseyip diğere karşı olmadığı görülmektedir. Onun bu yaklaşımı iki mezhepten bağımsız görüşler ortaya koyabilmesi sonucunu doğurmuştur.

ez-Zeccâcî, *el-İdâh* adlı eserinde Basra ve Kûfe ekolüne mensup âlimlerden ders aldığını belirtir ve ders aldığı hocaları; Basralılar, Kûfeliler ve her iki ekolü de birleştirenler diye üç kısma ayırır.¹⁵²

Bununla birlikte onu bir mezhebe daha yakın görenler de vardır. Muhammed et-Tantâvî ve Şevkî Dayf, ez-Zeccâcî'nin çoğunlukla Basralılara tabî olduğunu zikreder.¹⁵³ ez-Zebîdî, ez-Zeccâcî'nin Basralı nahivcilerin 10. tabakasından olduğuna işaret eder.¹⁵⁴

ez-Zeccâcî'nin orta yollu bir âlim olmasında ders aldığı hocaların etkisinin olduğu düşünülmektedir. Zira onun hocalarından el-Ahfeş ve İbn Keysân, hem Şa'leb'ten hem de el-Muberrred'den ders almışlardır. Hocası İbnu'l-Hayyât ve İbn Şukayr da iki mezhebin görüşlerini harmanlamışlardır. Aynı şekilde hocalarından el-Muberrred'in talebesi olan ve ondan sonra Nahiv ilminin en önemli imamlarından birisi olan İbnu's-Serrâc da orta yollu bir âlimdir.¹⁵⁵ ez-Zeccâcî'nin Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerinden farklı fikirler ortaya koyabilmesi, onun görüşlerinde bağımsız olduğunun göstergesidir.

ez-Zeccâcî'nin bu ekollerden bağımsız olarak ortaya koyduğu görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Fiilerin zamana göre tertiplerinde farklı düşünür. Ona göre birinci mertebede gelecek zaman fiili, daha sonra şimdiki zaman fiili ve en son olarak da mazî fiil gelmektedir. Diğer nahivciler bunun tam tersi bir sıralamayı kabul ederler.¹⁵⁶

b) Sıfat ile na'tın arasını ayırır. Sibeveyh de dâhil bütün nahivcilerin görüşlerine muhalefet ederek konuyu tartışır.¹⁵⁷

¹⁵² ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 79.

¹⁵³ et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv*, 5. bs., Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, 1973, s. 149; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 6. bs., Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 2003, s. 254.

¹⁵⁴ ez-Zebîdî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 129.

¹⁵⁵ el-Mubârek, Mâzin, , *ez-Zeccâcî Hayâtuhü ve Aşâruhü*, s. 18-19.

¹⁵⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 85.

¹⁵⁷ ez-Zeccâcî, *el-İştikâk*, s. 257-258.

c) Kâne ve kardeşleri’ni harf olarak kabul ederken, diğer nahivciler onları nâkıs fiiller olarak isimlendirirler.¹⁵⁸

d) İnne ve kardeşleri’nin sonuna (ما) ziyadesi durumunda da (لِنَّمَا زَيْدًا قَائِمًا), (لَعَلَّمَا (بَكْرًا مُقِيمًا) örneklerinde olduğu gibi amel edebileceğini kabul eder:¹⁵⁹

e) (أَمَسَ) kelimesinin kesra üzere mebni olduğunu kabul edenlere karşı, fetha üzere mebnî olabileceği görüşüyle nahivcilerden ayrılır.¹⁶⁰

f) Nahivcilerin (لَعَلَّ) nin aslının (عَلَّ) olup lâm’ın zâide olduğu görüşüne muhalefet eder. O, lâm’ın bu kelimenin aslî harfi olduğu görüşündedir.¹⁶¹

g) Na‘tın bir cümlede birden fazla tekrarı ve îrâbları konusunda da ez-Zeccâcî diğer nahivcilere muhaliftir.¹⁶²

h) Şart edatlarının hepsini, harf sayar ve bunları “cezâ fiilleri” diye isimlendirir.¹⁶³

i) ez-Zeccâcî, önceki nahivcilerden ayrılarak (لَمَّا) dan sonra gelen (لَنْ)’ in zâide olduğunu kabul eder.¹⁶⁴

j) ez-Zeccâcî harfi cerlerle müte‘addî hale gelen fiilleri îzâh ederken fiilden sonra gelen harfi cer’lerin kıyasî değil semâ‘î olarak geldiğini söyler ve şu örneği verir.

(مَرَرْتُ بِزَيْدٍ)¹⁶⁵

5.4. ez-Zeccâcî ve Lugat İlmi

Dil çalışmaları başlangıç dönemlerinde el-Luğa adı ile tanımlanırken, h. IV. asırdan itibaren modern araştırmacılar tarafından filoloji karşılığı olarak Fıkhu’l-luğa adıyla anılmıştır.

¹⁵⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 41.

¹⁵⁹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 304.

¹⁶⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 299.

¹⁶¹ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk.: Mâzin el-Mubarek, 2. bs., Dâru’l-Fikr, Dımeşk, 1389/1969, s. 150.

¹⁶² ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 15.

¹⁶³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 211.

¹⁶⁴ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 352.

¹⁶⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 31.

İbn Cinnî'nin *el-Hasais*'i, İbn Faris'in *es-Sahibi fi Fıkhu'l-Luğa*'sı ve es-Süyûtî'nin *el-Muzhir*'i Arap filolojisine dair yazılmış eski teliflerin en mükemmelleri ve yeni çalışmaların belli başlı kaynaklarıdır.¹⁶⁶

H. IV. asırda yapılan filoloji çalışmalarına ez-Zeccâcî'nin etkisi büyük olmuştur. ez-Zeccâcî'nin o dönemin büyük lügat âlimlerinden sayılan Ebu'l-Hasen b. Keysân (ö. 299/912), Ebû Musa el-Ĥâmîd (ö. 305/918), Ebûbekir b. es-Serrâc (ö. 316/929), İbnu'l-Ĥayyât (ö. 320/932), Ebûbekir Muhammed b. el-Huseyn b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 323/935) ve Ebûbekir el-Enbarî (ö. 328/940) gibi lügat ilminde üstâd olan hocalardan ders aldığından bahsetmiştik.

ez-Zeccâcî'nin *Muhtasaru'z-Zâhir*, *İştikâku Esmâillâh*, *el-Emâlî*, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nazâir* ve *Kitâbu'l-Lâmât* gibi eserleri incelendiğinde, onun bu sahadaki birikimi ve otoritesi rahatlıkla görülebilir. Örneğin cemîlerle ilgili bazı tespitleri onun derin araştırmasını ortaya koyar. Arapların kelâmında Fu'alun kalıbında cemi olarak şu altı kelimenin geldiğini söyler.¹⁶⁷

جمع	مفرد	جمع	مفرد	جمع	مفرد
تَوَامٌ	تَوَامٌ	رُبَابٌ	رُبَى	ظُورٌ	ظُورٌ
فُرَارٌ	فُرِيرٌ	رُحَالٌ	رُحَالٌ	عُرَاقٌ	عَرَقٌ

ez-Zeccâcî, *Muhtasaru'z-Zâhir* adlı eserinde, lügat ilmiyle alâkalı olarak çok ilginç tespitlerde bulunmaktadır. Örneğin, “nispet yâ'sı”nın ibdâle uğradığı zaman şeddeli “cim” harfine döndürüldüğüne dair bazı örnekler zikretmektedir.¹⁶⁸ Bunları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

¹⁶⁶ Demirayak, Kenan, Çöğenli, M. Sadi, *a.g.e.*, s. 135-138.

¹⁶⁷ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 129.

¹⁶⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir*, thk.: İzzuddin et-Tennûhî, el-Mecme'î'l-'İlmiyyil'l-'Arabî, Dimeşk, 1962, s. 103.

Kelime	İbdâlli Hali	Mâna
كُوفِيٌّ	كُوفِجٌ	Kûfelî
عُلُويٌّ	عُلُوجٌ	Yüksek-Yüce
مُرِّيٌّ	مُرِّجٌ	Acı ve yavan yiyecek

ez-Zeccâcî'nin lügat ve meâni ilmine vukûfiyetini Rakîm (رقيم) kelimesinin manası hakkındaki görüşleri zikretmesinden de anlamaktayız.

ez-Zeccâcî, “İbn Abbas’a göre Rakîm, üzerine isim yazılan levhadır. Mucâhid’e göre rumların dilinde divittir. Kâtâde ve Dahhâk’a göre kitaptır. Ka‘b’dan gelen rivayete göre ise köy, şehir, yerleşim alanı ve vâdi gibi anlamlara gelir” der.¹⁶⁹

ez-Zeccâcî, lâm harfini ayrıntılarıyla incelediği *Kitabu'l-Lâmât* adlı eserinde lâm harfinin otuz bir çeşidinden ve cümleye kattığı anlamlardan bahsetmektedir.¹⁷⁰ ez-Zeccâcî'nin bir tek harfin kullanımıyla ilgili olarak lügavi açıklamaları detaylarıyla bir araya getirdiği bu çalışmasıyla da lügat ilmiyle uğraşanlara hazine değerinde bir eser bıraktığı söylenebilir.

5.4.1. Nâdir ve Garip Kelimelere Bakışı

Nâdir kelimesi n-d-r kökünden gelir ve şâz (ender) olmak anlamındadır.¹⁷¹ Genel hükümler ve külli kaidelerin dışında kalan, az kullanılan, manasının anlaşılmasında güçlük çekilen kelime ve ifadeler nevâdir kapsamında düşünülmüştür. Nevâdirle ilgili eserlerin yazılmaya başlanması, dilcilerin ve âlimlerin sağlıklı lügat malzemesi derlemek için çöle yaptıkları yolculukların başlangıç dönemi olan II/VIII. asrın ortalarına rastlar. Bu tür eserlerin hemen hemen tamamına yakınının telifi III/IX. asrın

¹⁶⁹ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 6-7.

¹⁷⁰ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk.: Mâzin el-Mübârek, 2. bs., Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1389/1969.

¹⁷¹ İbn Manzûr Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, “N-d-r” maddesi, VI/4382, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1119.

ortalarına kadar sürmüştür, ondan sonraki devirlerde ise nevâdir telifi pek az olmuştur.¹⁷²

Garîb kelimesi kelâmında kapalılık anlamındadır.¹⁷³ Buradaki kapalılık sadece cahillere değil, bazı ilim ehli kimselere de müphem gelen kelimeler için kullanılmıştır.

ez-Zeccâcî eserlerinde bazı garîb lâfızları ele alıp incelemiş, onların manalarını açıklamaya özen göstermiştir. Özellikle bazı nesir ve şiirleri delil getirirken burada geçen garib kelimeleri açıklamıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, hayatı ve eserleri hakkında bize ulaşan bilgiler arasında, ez-Zeccâcî'nin, *Ĝarîbu'l-Luĝa* ilmine dair müstakil bir eser kaleme aldığına dair bir bilgi yer almamaktadır.

ez-Zeccâcî'nin, *el-Emâlî* adlı eserinde özellikle açıkladığı garîb kelimelerden birçoğunun kendisi bir yana kökünü bile normal lügatlerde bulmak mümkün görülmemektedir.¹⁷⁴

ez-Zeccâcî çoğunlukla garîb konusunda hocaları İbn Dureyd, Zeccâc, İbn Şâkir ve İbnu'l-Hayyât'dan faydalanır. Bazen garîbleri kimden naklettiğini zikretmez. Ezberinde birçok garîb olduğu için senedini zikretmeyi ihmal etmede mazur görülebilir. Bazı garîbleri zikrederken “şöyle deniyor” veya “bazı âlimler” gibi ifadeleri kullanır.¹⁷⁵

ez-Zeccâcî bazı garib kelimelerin yabancı dillerden geldiğini söylerken bazılarının da türetildiğini belirtir. Örneğin, el-Fâlûzec (الفألودج) kelimesinin yabancı, el-Fâluzak (الفألودق) 'ın ise müvelled¹⁷⁶ olduğunu ifade eder.¹⁷⁷

¹⁷² Durmuş, İsmail, “Nevadir” *DİA*, 33/30.

¹⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “g-r-b” maddesi, V/3226.

¹⁷⁴ Tala, Murat, “ez-Zeccâcî ve el-Emâli Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2011, s. 121.

¹⁷⁵ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 15.

¹⁷⁶ Müvelled: İstişhâd dönemi (150/767)'nden sonra Arapçaya başka dillerden giren veya türetme yoluyla bu dile kazandırılan yeni kelime. Tüccar, Zülfikar, “Müvelled” *DİA*, VIII/412.

¹⁷⁷ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*. s. 19-20.

ez-Zeccâcî bazen de garib lafzı nereden aldığı zikretmeyip duyduğu veya ezberlediği şekilde rivayet eder. Bu üslûbu daha çok nesir ve şiirle ilgili metinlerin tahlilinde kullanır. Onun şiire aşırı tutkunluğu eserlerinde birçok şiiri delil olarak zikretmesine sebep olmuştur. Onun bu tutkusu şiirlerdeki garîb kelimeleri şerh ve tefsir ederken, onu müterâdif lâfızlar getirmeye ve lügat ilmindeki başarısını sergilemeye sevk etmiştir.¹⁷⁸

ez-Zeccâcî, nadirleri daha çok Ebu ‘Ubeyde, el-‘Asmâî, Ebu ‘Amr eş-Şeybânî ve İbn Dureyd’den nakleder. Bunları naklederken kaynaklarını vermeyi de ihmal etmez.¹⁷⁹

ez-Zeccâcî’nin kullandığı nâdirler daha çok şiir, terkiib ve misallerde karışık şekildedir. Onun kendine has kullandığı nâdirler vardır. Şu nâdirleri Arapça’ya kazandırmıştır:

1- (تَخَاطَأً) hatalı olduğunu gösterdi.¹⁸⁰

2- (بَعْضٌ) ve (كُلٌّ) kelimelerinde elif-lâm takısı ancak mecâz olarak kullanır.¹⁸¹

3- (العِزُّ هَاءٌ) Eğlenceyi sevmeyen anlamında kullanır.¹⁸²

4- (مَكْرٌ) ez-Zeccâcî bu kelimeyi hazardsa ve seferde malı olmayan kişi anlamında kullanır. Bu nâdir lâfız bu anlamda mu‘cemlerde geçmemektedir.¹⁸³

Şu nâdirleri Mu‘cemler ez-Zeccâcî’den naklen rivayet ederler.

1- (الدَّوَّاجُ) az ihtiyac veya İhtiyacı pekiştiren lafız olarak,¹⁸⁴

2- (الْطَفَأْتُ) Söndürüldü.¹⁸⁵

¹⁷⁸ ez-Zeccâcî, *a.g.e.*, s. 19, 37, 38, 57, 73, 74, 146, 179.

¹⁷⁹ ez-Zeccâcî, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 290; İbni Manzur, *a.g.e.*, “h-t-e” maddesi, II/1192.

¹⁸¹ ez-Zeccâcî, *İştikâk*, s. 267; İbni Manzur, *a.g.e.*, “Ba’d” maddesi, I/311.

¹⁸² ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 75.

¹⁸³ ez-Zeccâcî, *İştikâk*, s. 205; el-Mubârek, ‘Abdülhuseyn, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁸⁴ İbni Manzur, *Lisânu’l-‘Arab*, “d-v-c” maddesi, II/1449.

¹⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 290; İbni Manzur, *a.g.e.*, “d-f-e” maddesi, IV/2679.

3- (مُخَلَّدُونَ) ayetindeki (مُخَلَّدُونَ) kelimesinin (مُخَلَّدُونَ) süslenmiş, bezenmiş anlamında olduğunu zikrediyor.¹⁸⁷

4- (العُسْفُودُ) Kendisinde pislik ve leke bulunan uzun boylu adam.¹⁸⁸

5.4.2. İbdâl, Mu'âkabe ve Nezâir Konusunda ez-Zeccâcî'nin Görüşleri

Sözlükte "karşılık" anlamındaki bedel (bidl) kökünden türeyen ibdâl "dönüştürmek, bir şeyin yerine başkasını getirmek, özüne dokunmaksızın bir şeyi diğer bir şeye çevirmek" demektir.¹⁸⁹ Muâkabe de bir harfin sağlamlaştırılması için diğer bir harfin hafzedilmesidir.¹⁹⁰ Nezâir de nazîre kelimesinin çoğulu olup "Benzer, karşılaştırılabilir, denk, karşısında olan, paralel olan" anlamlarına gelmektedir.¹⁹¹

H. IV. ve V. asırlarda lügat âlimleri ibdâl, mu'âkabe ve nezâir konularına gereken önemi vermişlerdir. Bu sahada müstakil çalışmalar yapanlar olduğu gibi kitaplarında bablar ayıranlar da olmuştur.

ez-Zeccâcî'nin de bu alanda hocalarından ve çağdaşlarından geri kalmayarak harflerin birbiriyle tebâdülü, benzeşmesi ve birbiri peşi sıra gelmesini inceleyen *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir* adlı bir eser bıraktığı ve bu eserini 'İzzuddin et-Tennûhî'nin tahkik ettiği ve neşrettiği yukarıda zikredilmişti. ez-Zeccâcî'nin bu eseri fihrist ve terâcimlerde geçmemektedir. 1962'de bu eser neşredildikten sonra bunun *el-Emâli*'nin bir bölümü olduğu anlaşılmıştır.

ez-Zeccâcî bu çalışmasında bazı nezâirleri toplamış, ibdâl hakkında herhangi bir görüş veya ta'lil yapmamıştır. Ayrıca fonetik, bazı lâfızların mahrecleri, söylenişleri ve mahreclerin yakınlığından dolayı bir harfin diğer bir harfle değiştirilmesi gibi konuları da incelemiştir. Fakat ibdâl konusunu incelemek için fazla bir çaba sarf etmemiştir. Yaklaşık 270 lafzı ele alıp bunları 65'e ulaşan şiir ve 14 ayetle delillendirmiştir.¹⁹²

¹⁸⁶ Vakıa, 56/17.

¹⁸⁷ İbn Manzûr Lisânu'l-'Arab, "h -l-d" maddesi, II/1225.

¹⁸⁸ İbn Manzûr, a.g.e., " 'a -s- k -d" maddesi, IV/2944.

¹⁸⁹ Sarı, Mehmet Ali, "İbdâl" *DİA*, XIX/263.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "a-k-b" maddesi, IV/3027.

¹⁹¹ İbn Manzûr, a.g.e., "n-z-r" maddesi, VI/4454.

¹⁹² Tuna, Bekir, a.g.m., s. 33-34.

ez-Zeccâcî diğerk lüğat rivayetçileri gibi yazı ve lafız yönünden yakın olan müfredatı kısımlara ayırır. Bu lâfızlardaki râvileri işaret eder. Fakat bu kelimelerdeki Arap lehçelerini göstermez.

ez-Zeccâcî'nin Arapların konuşmasındaki bazı harflerin ibdâli konusundaki görüşü diğerk lüğatçıların görüşlerinden farklı değildir. Kendisinin bu konudaki eseri incelendiğı zaman lüğat ilminin gelişimini temsil eden bazı örnekler görülür.¹⁹³

دَقَّ < دَأَّ	أَفَلَّت < أَفَلَطَ	مَكَّهٌ < بَكَّهٌ
جَنُوءٌ < جَدُوءٌ	أَصْدَرَ < أَرْدَرَ	عَلَّت < غَلَطَ

ez-Zeccâcî'nin nahiv, lüğat ve edebiyat alanlarında öne çıkmış, taklitçilikten uzak, yenilikçi, farklı görüşlere açık bir âlim olduğı görülmektedir. Üretken bir âlim olduğı eserlerinin çokluğundan anlaşılmaktadır.

Birinci bölümde yaşadığı asrın genel özellikleri, hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri zikredilen ve Arap dilindeki konumu tespit edilen ez-Zeccâcî'nin, ikinci bölümde eserinin nahiv ilmindeki yeri incelenecektir.

İncelenecek olan el-Îdâh fî 'İleli'n Nahiv adlı eseri onun alanında öne çıkan önemli eserlerinden biridir.

¹⁹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, s. 37, 44, 45, 48, 77, 89.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-İDÂH FÎ İLELİ'N NAHV ADLI ESERİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

1. Arap Dilinde Nahiv

Çalışmanın ikinci bölümü ez-Zeccâcî'nin *el-İdâh fi 'İleli'n Nahiv* adlı eserinin incelenmesi olduğundan dolayı öncelikle nahiv ilminin doğuşu, gelişimi, konusu ve nahiv mezhepleri hakkında bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır. Bu bağlamda zikredilen hususlar ile ilgili bilgiler verilecektir.

1.1. Nahiv İlminin Doğuşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış

İslam dininin Arap olmayan milletler arasında yayılmasıyla beraber ilk dil hataları kendini göstermeye başlamıştır. İbn Haldûn (808/1406)'un, nahiv ilminin ortaya çıkışıyla ilgili tespiti şöyledir: “İslâm gelip Araplar, diğer milletlerin ülkelerine hâkim olmak için Hicaz'dan çıkınca acemlerle karşılaştılar ve Araplaşmış acemlerden Arapça dil kurallarına aykırı olarak duydukları şeylerin etkisiyle dilleri değişti. Onlardan duydukları şeylere kulakları alıştı, dilleri bozuldu. İlim ehli dilin zayi olacağından korktu. Kur'ân ve hadîsin anlaşılması zorlaştı, âlimler konuşmalar için kurallar istinbat etmeye başladılar. Meselâ, fâil merfûdur, mefûl mansûbdur, mübtedâ merfûdur, gibi. Sonra harekelerin değişmesiyle delâletin değişeceğini gördüler, buna irab dediler. Bunu gerektiren şeye amil dediler. Bunlar özel terimler oldu, bu ilme de nahiv dediler.”¹⁹⁴

Nahiv kelimesi, sözlükte (نح) kökünden gelmiş isim ve zarf olarak kullanılan bir kelimedir. Ancak masdar olarak kullanımı yaygındır. Kasıt ve yol anlamına gelir.¹⁹⁵

Nahiv çalışmalarına ilk olarak isim, fiil ve harf konuları araştırılarak başlanmıştır. ez-Zeccâcî de *el-İdâh*'ta ilk konuyu kelâmın kısımlarına ayırmış ve kelâmın isim, fiil ve harften oluştuğunda nahivcilerin icmâi olduğunu söylemiştir. Ayrıca Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında yer alan bilgilerin bu sözünü doğruladığını söyler.¹⁹⁶

Dil âlimleri, ilk iki asırda gramere dair meselelerin büyük bir kısmını ele almışlar ve nahiv ilmini *el-Kitâb*'la ulaşılan seviyeye getirmişlerdir. Bu eserde nahiv ve sarftan başka imâle, i'lâl, idğâm, hemz gibi fonetik meseleler, kıraat ve lehçe farkları, hatta bazı edebî ve belâğî anlatımlar iç içedir. Nahivciler kitaplarında nahvin tanımına

¹⁹⁴ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed bin Haldûn Hadrâmî, *Mukaddime*, trc.: Halil Kendir, Ankara, 2004, II/805.

¹⁹⁵ İbn Manzur, *a.g.e.*, III/4371.

¹⁹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 41.

genellikle yer vermemiş, yer verenler de bilimsel bir tanım yapmaktan çok felsefî yaklaşımlarını yansıtmışlardır. Terim olarak birçok nahiv tarifi yapılmıştır. Kadim dilciler nahvi geniş anlamıyla gramer karşılığı olarak anlamışlardır.¹⁹⁷

Dil meselelerinin belli ilke ve kurallara bağlanarak açıklanmasında daha ilk çalışmalardan itibaren mantığın kıyas üsûlünden faydalanılmıştır. el-Mubberred, *Mükteḍab*'ında bunu daha belirgin hale getirmiş, İbnu's-Serrâc, el-Kitab'dan çıkardığı malzemeyi mantıkçıların tasnifine göre tertip ederek yazdığı *el-Usûl* adlı kitabı ile kıyasa daha kat'î bir yön vermiştir. Daha sonra 120'den fazla şerhi yapılan meşhur *el-Cumelu'l-Kubrâ* adlı eserinde Arapça'nın nahvini özetleyen ez-Zeccâcî ve es-Sîrâfî gibi âlimler, gramer meselesinin açıklanmasında Arapça'nın mantıki sistemini göstermeye çalışmışlardır.¹⁹⁸ Bunu yaparken de Aristo mantığının kurallarından faydalanmışlardır. Bu durum bazı metodolojik prensiplerle başlamış, ardından cüz'î konulara uygulanmıştır. Aristo'nun tarif ve zaman teorilerinin İbn Fâris ve Zeccâcî tarafından inşa edilmesi, çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı ilkelerinin İbn Cinnî tarafından nahve uygulanması nahve yeni bir boyut kazandırmıştır.¹⁹⁹

1.2. Nahiv İlminin Konusu

Ebû Ya'kub es-Sekkâkî, Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî ve Sabbân gibi dilcilerle modern zamanda İbrâhim Mustafa ve 'Abdulâlîm İbrahim gibi bazı yazarlar nahvi, gramerin söz dizimi (terkip) kuralları ile îrâb olgusuna has kısmını kapsayan bir kavram olarak dar çerçevede ele alır. Bugün ise; nahiv söz dizimi, cümle bilimi, sentaks terimleriyle karşılanır ve dil bilgisinin söz dizimi kurallarıyla îrâb olgusuna ilişkin kısmını içerir. Bu bakımdan nahvin konusu terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğelerin çeşitleri, îrâb olgusu, âmiller, mâmuller, îrâb alâmetleri, mu'rab ve mebnîler gibi meseleleri kapsar.²⁰⁰

¹⁹⁷ Durmuş İsmâil, "Nahiv" *DİA*, 2006, 32/301.

¹⁹⁸ Çetin, Nihad M., "Arap" *DİA*, III/297.

¹⁹⁹ Türker Sâdık, "Erken Klasik Arap Dil Bilgisel Düşüncesinde (EKADD) Kıyas ve Temelleri" *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. XI, Mart, 2007, s. 142-145.

²⁰⁰ Durmuş İsmâil, "Nahiv" *DİA*, 2006, 32/301.

1.3 Nahiv Ekolleri

Arap filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, gramer ve lügat çalışmaları çabalarıyla bir arada hicri ilk asrın başlarında kurulan iki şehirde, önce Basra'da sonra da ondan bir asır sonra Kûfe'de gerçekleşti.²⁰¹ Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları, meseleleri kendilerine mahsus bir görüşle ele alış ve inceleyiş tarzlarından dolayı ihtilâfları, münakaşaları olan iki filoloji mektebinin doğmasıyla neticelendi.²⁰² H. IV. asrın başlarında bu iki ekolün görüşlerini harmanlayan Bağdat ekolüyle nahiv çalışmalarına devam edildi.²⁰³

1.3.1. Basra Nahiv Ekolü

Basra nahiv ekolü Arap nahvinin kurucusudur. İlk dil çalışmaları Basra'da yapılmış ve ilk Arap dilcileri bu şehirde yerleşmişlerdir. Dil çalışmalarının burada başlamış olmasında bu şehrin yabancı kültürlerle iletişim içinde olması, Yunan felsefesi ve Aristo mantığına ilgisi etkili olmuştur.²⁰⁴

Nahiv ilminin tedviniyle ilk defa Basra'nın meşgul olduğunu İbnu'n-Nedim (385/995) şu sözüyle belirtmiştir: “*Basra Ekolünü önce sunduk. Çünkü Arapça ilmi onlardan alınmıştır.*”²⁰⁵

Basra şehrinin çöle daha yakın olması dolayısıyla Araplar Basra'ya daha çok geliyorlardı. Çünkü Basra'da “Mirbed” denilen, Arapların şiir okumak, alış-veriş yapmak ve hutbe vermek için gittikleri bir panayır vardı. Bu sebeple Basra ulemâsı, bedevilerle daha çok karşılaşıyor ve onlardan fasih Arapçayı alıyorlardı.²⁰⁶ Böylelikle Basra ekolü mensupları çalışmalarını sema' ve kıyasa dayandırmışlar, sağlam kurallar ortaya koymuşlar, fasih konuşan bedevilerden dil ve edebiyat malzemesi derleyerek az

²⁰¹ Hulusi, Kılıç, “Başriyyûn” *DİA*, İstanbul, 1992, V/118.

²⁰² Çetin, M. Nihad, “Arap” *DİA*, III, 296.

²⁰³ Öğmüş, Harun, *Nahvin Kur'an'ın Anlaşılmasına Etkisi Bağlamında İbn Medâ 'el-Kurtûbî'nin Kitâbu'r-Reddi ale'n-Nuḥât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*, M.Ü. İlahiyat Fk. Dergisi, Cilt XXXV, No. 2 (2008), s. 5.

²⁰⁴ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 20-21.

²⁰⁵ Emin, Ahmet, *Duḥa'l-İslâm*, II/283-284.

²⁰⁶ Dayf, Şevkî, *Tarihu Edebi'l-Arabi, el-Asru'l-Abbasiyyi's-Sâni*, 12. bs., Dâru'l-Meârif, Mısır, 2001, II/49-50.

rastladıkları nâdir ve şâz şekilleri değil, sık rastlananları esas alarak kaideler oluşturmaya yönelmişlerdir.²⁰⁷

Basra ekolü temsilcileri türetme yapacakları kelimenin sağlamlığını ve doğruluğunu tespit için henüz dil melekelerini kaybetmemiş kabileleri bizzat ziyaret etmişler, bazen de onları şehre yanlarına çağırmışlardır.²⁰⁸

Kur'an-ı Kerim, kâidelerin tespitinde temel ölçü olmuştur. Ancak az sayıdaki bazı kıraatler arasından kendi kurallarına uyanları tercih etmişlerdir. Şaz olarak nitelendirdikleri bazı kıraatleri ise uygun bir şekilde tevil etmişlerdir.²⁰⁹ Ayrıca hadisleri delil kabul etmeyip şahit olarak kullanmamışlardır. Bunda da hadislerin mana olarak rivayet edilmesi, hicri II. asra kadar yazıya geçirilmemiş olması ve birçok yabancı kelimenin karışmış olabileceği düşüncesi etkili olmuştur.²¹⁰

Basra ekolünün önemli temsilcileri arasında şu âlimleri zikretmek mümkündür: Ebu'l-Esved'den sonra Nasr b. 'Âsım el-Leysî (ö. 89/708), 'Anbesetu'l-Fîl (ö. 100/719), Abdurrahman b. Hurmuz (ö. 117/736) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747) ilk tabakayı teşkil etmektedir.²¹¹ İkinci tabakayı, İbn Ebî İshâk ile öğrencisi İsa b. 'Ömer es-Seķâfî ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771) oluşturmaktadır. Nahivde İbn Ebî İshâk'ın, lügatte ise Ebû 'Amr'ın daha yetkin olduğu kaydedilmiştir.²¹²

Basra ekolünün üçüncü tabakasında ise Ebu'l-Ḥaṭṭâb el-Aḥfeş (ö.172/789), el-Halil b. Ahmed el-Ferâhâdî (ö. 175/792) ve Yunus b. Ḥabîb (ö. 182/798) yer almaktadır.²¹³ el-Halil, *Kitâbu'l-'Ayn*'ı telif etmiştir. Arapça'da ilk sözlük çalışması olan bu eseri alfabetik sıraya göre değil, benzer seslerine göre dizmiştir.²¹⁴

Basra ekolünün üç tabakası dışında olup Arap nahiv tarihi içerisinde önemli bir yeri olan diğer bir nahiv âlimi de el-Halil'in öğrencisi Sibeveyh'dir.²¹⁵ Hadis okurken

²⁰⁷ Çetin, "Arap" *DİA*, III/296.

²⁰⁸ Goldziher Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, trc.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara, 1993, s.76.

²⁰⁹ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 19.

²¹⁰ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 120.

²¹¹ Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 157.

²¹² es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, Kum, 1368, II/398.

²¹³ Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 158.

²¹⁴ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII / 82.

²¹⁵ İbn Ḥallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, III/463.

lahn yapıldığını görünce çalışmalarını dil ve nahiv konuları üzerine yoğunlaştırmıştır. el-Halil vefat edince onun ders halkasının başına geçmiş, yazdığı *el-Kitâb* adlı gramer kitabıyla ölümsüzleşmiştir. Kıymetinden dolayı bu eserden Kur'anu'n-Nahv diye söz edilmiştir.²¹⁶

1.3.2. Kûfe Nahiv Ekolü

Kûfe 638 yılında Irak'ın güneyinde kurulan,²¹⁷ İslâmî ilimler alanında önemli çalışmaların yapıldığı bir şehir olmuştur. H. II. asır sonlarında ayrı bir grup oluşturan Kûfiyyûn, rekabet duygusuyla sıkı bir çalışma içine girmiştir. Kûfe'de Ali b. Hamza el-Kisâi (ö.189/805) ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) gibi iki büyük gramer âlimi yetiştikten sonra bu iki mektep mensupları arasında görüş ayrılıkları çoğalmıştır. İlk ihtilaf, Kûfe'nin temsilcisi Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) ile Basra'nın temsilcisi el-Halil b. Ahmed arasında başlamış, daha sonra Kûfeli el-Kisâi ile Basralı Sibeveyh arasında devam etmiştir. Basralıların Emevî sempatizanı olmasına karşılık Kûfe'nin Bağdat'a yakın olması ve Kûfelilerin Hâşimîlere olan sempatileri sebebiyle Abbâsî hanedanı ve vezirleri daha çok Kûfelilerden yana olmuşlardır. Dolayısıyla ihtilafların ilmî olduğu kadar siyasi boyutunun da olduğu görülmektedir..²¹⁸

Kûfe ekolünün gerçek manada kurucuları el-Kisâi ve el-Ferrâ'dır.²¹⁹ el-Kisâi, er-Ru'âsî'nin derslerine iştirak etmiş, umduğunu bulamayınca Basra'ya gidip oradaki nahiv bilginlerinden ders almıştır. Yedi kıraat imamından biridir.²²⁰

Kûfe ekolünün en önemli imamlarından biri olan el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'an*'ı günümüze ulaşan en önemli ve en hacimli eseridir.²²¹ Nahivle ilgili görüşlerinin çoğu bu eserinden elde edilmiştir.²²²

²¹⁶ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 60-64.

²¹⁷ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/490.

²¹⁸ Kılıç, Hulusi, "Kûfiyyûn" *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/345.

²¹⁹ el-Mahzûmî, Mehdî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğati ve'n-Nahvi*, 2. bs., y.y. 1377/1908, s. 74.

²²⁰ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII/202.

²²¹ Bulut, Ali, "el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'an*'da Kullandığı, *Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*", 19 Mayıs Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi, 14-15 (2003), s. 327.

²²² el-Mahzûmî, Mehdî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğati ve'n-Nahvi*, 2. baskı, y.y. 1377/1908s. 133.

el-Ferrâ'dan sonra Kûfe ekolüne mensup nahivciler arasında İbnu's-Sikkît (ö. 244/858), zamanında Kûfelilerin nahivde önderi olan Ebu'l 'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 291/903),²²³ Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö. 328/941) ve İbn Acurrûm es-Sanhâcî (ö. 723/1323) sayılabilir.²²⁴

Kûfe ekolünün çalışmaları da Basralılarınki gibi temelde semâ' ve kıyasa dayanıyordu. Basralılar bu konuda titiz davranırken Kûfelilerin semâ'ın kaynağını seçmede aynı titizliği göstermedikleri gibi nâdir ve şâz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yaptıkları söylenmiştir.²²⁵ Şehirleşmiş Araplardan nesir ve şiir malzemeleri almışlar, kurallara uymayan şâz kelimeleri de kullanmışlardır.²²⁶

Kûfelilerin Basra ekolünden farklı müstakil bir ekol olma çabaları Basralılardan farklı bazı ıstılahlar ortaya koymalarını gerektirmiştir. Kûfeliler zamir yerine kinaye ve meknî, şe'n zamiri yerine ismi meçhul, fasıl zamiri yerine 'İmâd, temyiz yerine tefsir terimini kullanmışlardır. Fakat yaygınlık kazanan ıstılahlar, daha önce Basra ekolü tarafından ortaya konan ıstılahlar olmuştur.²²⁷

İki mezhep arasındaki ihtilâfi ele alan en kapsamlı ve meşhur eser, Kemaleddîn el-Enbârî'nin yazmış olduğu *el-İnşâf fi Mesâilî'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn ve'l- Kûfiyyîn*'dir. el-Enbârî bu eserinde iki mezhep arasında ihtilâflı olan 121 meseleyi ele almıştır. Basra ekolüne mensup bir dilci olan el-Enbârî, meseleleri her iki mezhebin görüşlerini zikrederek ele almış ve yedi mesele (10, 18, 26, 70, 97, 101 ve 106. meseleler) dışında Basralıların görüşünü doğru kabul etmiştir.²²⁸

1.3.3. Bağdat Nahiv Ekolü

Hicri IV. asırda Basra ve Kûfe şehirleri eski önemini yavaş yavaş kaybederken, Bağdat yeni bir ilim merkezi haline gelmeye başlamıştı. Bağdat'taki halifelerin ilme ve ilim sahiplerine olan özel ilgisi, beraberinde âlimlerin bu şehre olan ilgisini artırmıştı. Bu sebeple pek çok âlim Bağdat'a yerleşmiş ve ilmî çalışmalarını burada devam

²²³ İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, I/102.

²²⁴ Kılıç, Hulusi, "İbn Acurrûm" *DİA*, İstanbul, 1999, XIX/295.

²²⁵ Çetin, Nihad M., "Arap" *DİA*, III/296.

²²⁶ Dayf, Şevki, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Altıncı Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 2003, s.161-162.

²²⁷ Dayf, Şevki, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 166-167.

²²⁸ Kılıç, Hulusi, "el-İnşâf" *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/320.

ettirmişlerdir. Böylece dil çalışmaları hilâfetin çeşitli kesimlerine yayılmaya başlamış, bu arada Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki rekabet ve çekişme zamanla şiddetini kaybederek tamamen ortadan kalkmıştır.²²⁹

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilâfin hemen hemen son bulduğu bu sırada Bağdat nahiv uleması her iki ekolün görüşleri arasında kendi fikirlerine uygun gelen bir görüşü tercih etmeye başladılar. Bu sebeple bu ulemayı ne Basra ekolüne ne de Kûfe ekolüne dâhil etmek mümkün olmuyordu. Çünkü bu ulemanın önceki dönemlerde olduğu gibi, iki ekolden birine karşı taassubu yoktu. Bazı ihtilâflı meselelerde, iki ekolün görüşlerinden birini ya da her ikisini bir arada zikrediyorlardı. Bağdat'ta ortaya çıkan bu görüş sahiplerine Bağdat nahiv ekolü ismi verildi.²³⁰

Basra ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerden el-Mubberred (ö.285/897) ile Şa'leb (ö. 291/903), Bağdat'ta bir araya geldiklerinde ilim halkaları oluşmuş, aralarında çeşitli münazaralar yapılmış, her ikisinin de kabul edilen görüşleri olmuştur. Bunların peşinden gelen nesil, her iki ekolün temsilcilerini de dinleme imkânı bulduğundan eski ihtilâflara fazla önem vermemişlerdir.²³¹

Bağdat ekolünün ilk temsilcileri daha çok Kûfe ekolüne yakındırlar. Bunlar arasında İbn Keysân (ö. 299/912), İbn Şuqayr ve İbnu'l-Ḥayyât sayılabilir. ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1001) ise Basra ekolüne daha fazla meyleden âlimler arsında yer almaktadır.²³²

Bağdat ekolü mensubu dilciler Arap kabileleri arasında ayırım yapmıyor, bir kabilenin dilini başka bir kabilenin diline tercih etmiyorlardı. Onlar Kûfeliler gibi hepsiyle delil getiriyor, birinin kabul edilmesinden dolayı diğerini reddetmeyi câiz görmüyorlardı. İbn Cinnî bütün Arap lehçelerinin dilde delil olarak kabul edilebileceğini söylemiştir. ez-Zeccâcî de Basralıların kıyasına aykırı da olsa Arap

²²⁹ Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, s. 80.

²³⁰ Şen, Ahmed, "Muhammed Ḥayr el-Ḥulvânî'nin Nahivde Yenilikçi Yaklaşımları" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. 2010, s. 18.

²³¹ et-Ṭantavî, *Neş'etu'n-Nahv*, s. 146.

²³² er-Râcihî, 'Abduh, *Durûsun fi'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, Dâru'n-Nehdâti'l- 'Arabiyye, Beyrut, 1988, s. 160.

lehçelerinin şâz olarak nitelenemeyeceğini ifade etmiştir. Hattâ müteahhirûndan olan ez-Zemaḥşerî, dil imamlarının sözlerinin de delil olabileceğini söylemiştir.²³³

Kıyas konusunda Basralılar ile Kûfeliler arasında orta bir yol takip etmişlerdir. Basra ekolü mensuplarının kıyasa uygun olarak kabul ettiği şâz örneği, aklî münâkaşalardan sonra ya kabul etmişler ya da etmemişlerdir.²³⁴

Basralı ve Kûfeli ilk nahivciler, az yerde hadisle istiḥhâd etmişlerdir. Bağdatlı nahivciler ise Basra ve Kûfelilerin ortaya koydukları prensiplere göre hadisleri semâ' kaynaklarından biri olarak kabul etmişler ve pek çok yerde delil olarak kullanmışlardır.²³⁵

Bağdatlı nahivciler, Kûfeli nahivci el-Ferrâ'dan etkilenerek şiirle istiḥhâdı çok yapmışlardır. Özellikle Ebû Ali el-Fârisî ve ez-Zemaḥşerî şiirlerle istiḥhâd etmeyi benimsemişlerdir.²³⁶

Son dönem Bağdatlı nahivciler arasında ez-Zemaḥşerî (ö. 538/1143), İbnu's-Şecerî (ö. 542/1148), Ebu'l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/ 1182), Ebû'l-Bekâ' el-'Uḳberî (ö. 616/1219), İbn Ya'îş (ö. 643/1245) ve er-Raḍî el-Esterâbâzî (686/1288) sayılabilir.²³⁷

1.3.4. Endülüs Nahiv Ekolü

Endülüs'te nahivle ilgili çalışmalar, Endülüs'ün Emevîler tarafından 93/712 yılında fethinden sonra başlar. Endülüs'te Arap dili çalışmaları ilk dönemlerde Sîbeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb*'ı rehber alınarak başlamıştır. Zamanla *el-Kitâb*, Endülüs'te öyle bir yer tutmuştur ki, bu eseri okumayan âlimler ayıplanmıştır.²³⁸

²³³ Maḥmûd, Ḥusnî Maḥmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî*, Muesseetu'r-Risâle, 1407/1986, s. 128-129.

²³⁴ Maḥmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî*, s. 132.

²³⁵ Maḥmûd, *a.g.e.*, s. 140.

²³⁶ Maḥmûd, *a.g.e.*, s. 144.

²³⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 248/277.

²³⁸ Bakırcı, Selâmî, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001, s.110.

Endülüslü ilk nahivci doğuya gidip el-Kisâi ve el-Ferrâ'ya talebe olan Cûdî b. Osman (ö. 198/813)'dir. Cûdî b. Osman, Endülüs'e Kufelilerin kitaplarını getiren ilk kişidir. Vefatına kadar Endülüste nahiv dersleri vermiştir.²³⁹

Endülüslü nahivciler, genel olarak Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerinden çeşitli görüşler almışlardır. Ancak tamamen doğu nahvine boyun eğmemiş, kendilerine ulaşan görüşlere eklemelerde bulunmuşlardır.²⁴⁰

Endülüslü nahivciler, şâz kıraatlerle istişhâd etmeleri²⁴¹ ve hadisleri de delil olarak kabul etmeleriyle öne çıkmaktadırlar. Hadislerle istişhâd konusunu ilk başlatanlar onlar olmamakla birlikte Endülüslüler hadislerle delil getirmeyi çoğaltarak bu konuda bir çığır açmışlardır. Özellikle İbn Harûf ve İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), bu çığırın öncüleri olmuşlardır.²⁴² İbn Mâlik, hadisle istişhâdı çok yapmasıyla bilinir. Sarf-nahiv konularını işlediği meşhur manzum eseri *Elfiye*, bin beyitten oluşmaktadır.²⁴³

Endülüslü nahivciler, ta'lîl konusunda da doğu nahvine karşı çıkarak, illetlerin çokluğunun, Arap nahvini karmaşık hale getirdiğini ileri sürmüşlerdir. İbn Madâ'nın çağrısına uyan bir grup, âmil nazariyesi ile ikinci ve üçüncü derece illetlerin kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır.²⁴⁴

Muhammed b. Mûsâ el-Efşeniğ (ö.307/919), Muhammed b. Yaḥyâ er-Rabbâhî (ö. 358/968) Muhammed b. el-Hasan ez-Zubeydî (ö. 379/989), el-'A'lem eş-Şentemerî (ö.476/1083), İbnu's-Seyyid Baṭlayevsî (ö. 521/1136), İbnu't-Tarâve (Ö. 528/1133) İbnu'l-Bâziş (ö.538/1133), Süheylî (ö.583), Ahmed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ (ö.592/1195), İbn 'Uşfûr (ö. 663/1284), Cemâluddin Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik (ö.672/1274), Endülüs ekolüne mensup önemli nahivciler olarak kabul edilmektedir.²⁴⁵

²³⁹ ez-Zebîdî, *a.g.e.*, s. 256.

²⁴⁰ er-Râcihî, *Durûsun fi'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, s. 212.

²⁴¹ el-Hîtî, Abdulkâdir Rahîm, *Haşâisu Mezhebi'l-Endelusi'n-Nahvi Hilâle'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî*, Menşûrâtu Câmi'ati Karyûnus, Bingâzi, 1993, s. 150.

²⁴² el-Hîtî, *a.g.e.*, s. 156.

²⁴³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 310.

²⁴⁴ el-Hîtî, *a.g.e.*, s. 254.

²⁴⁵ er-Râcihî, *Durûsun fi'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, s. 169-170.

1.3.5. Mısır Nahiv Ekolü

Mısır'da nahiv çalışmaları oldukça erken bir dönemde başlamıştır. Zirâ Mısır'a göç eden ve h. 117 yılında İskenderiye'de vefât eden Ebu'l Esved'in (ö. 67/686) öğrencisi Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) bunda en büyük pay sahibidir.²⁴⁶

Gerçek anlamda nahivle ilgili ilk çalışma ise h. III. asırda Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö. 263/876) tarafından başlatılmıştır. Kaynaklar Vellâd'ın çalışmalarından önce Mısır'da önemli bir nahiv çalışması bulunmadığını göstermektedir. Vellâd'dan sonra Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö. 289/902), III. asır dilcilerinin başında gelmektedir. Bu dönemin diğer önemli bir nahivcisi de *el-Kitâb*'ı Mısır'a ilk getiren kişi olarak bilinen Muhammed b. Vellâd (ö. 298/910)'dır.²⁴⁷

Mısır'daki gramer çalışmalarında ilk dönemlerde *el-Kitâb*'ın etkisiyle Basra ekolünün ağırlığı görülmüştür. Ancak bu durum tüm Mısır nahivcilerinin Basra ekolü eğiliminde oldukları anlamına gelmez. Mısır'daki gramer çalışmaları, bir yönüyle Bağdat ekolünü hatırlatsa da buradaki çalışmalar esnasında ilk iki ekole taassup derecesinde bağlanılmamış, her iki ekolün hocalarından da dersler alınmış ve görüşlerine yer verilmiştir.²⁴⁸

Memlûklüler döneminde Mısır'da nahiv çalışmaları büyük bir gelişme göstermiş ve farklı bölgelerden âlimler Mısır'a gelmişlerdir. Mısır ekolünün mensupları arasında, meşhur *el-Kâfiye* sahibi İbn Hâcib (ö. 646/1249), *Muğni'l-Lebib*, *Katru'n-Nedâ*, *Şuzûru'z-Zeheb*, *el-Î'râb an Kavâ'idi'l-Î'râb* gibi nahiv konusunda çok önemli eserlerin müellifi olan İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Elfiye* şârihlerinden olan ve İbn 'Akîl diye meşhur olan Abdullah b. Abdurrahman (ö. 769/1367), İbn Sâiğ (ö. 776/1374), birçok ilim dalında çok sayıda eser veren Celâluddîn es-Şuyûtî (ö. 911/1505) ve el-Aşmûnî (ö. 929/1522) gibi meşhur isimler vardır.²⁴⁹

Görüldüğü gibi ilk nahiv çalışmaları h. I. asırda Irak'ın fethinden hemen sonra Basra'da başlamıştır. Farklı kültürlerle iletişim içinde olan Basra şehri Arap dil âlimleri

²⁴⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 327.

²⁴⁷ Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 124.

²⁴⁸ Bakırcı *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 126.

²⁴⁹ Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 141; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 341-365.

için cazibe merkezi olmuştur. Basralı dilciler nahiv kaidelerini oluştururken dil melekelerini kaybetmemiş arap bedevilerle iletişim içinde olmuşlar, çalışmalarını sema ve kıyasa dayandırmışlardır. II. asrın sonlarına doğru Kûfe’de ayrı bir grup oluşturan dil âlimleriyle Basralı dil âlimleri arasındaki rekabet ve siyasal etkenler görüşler arasındaki farkı derinleştirmiş, kutuplaşma meydana gelmiştir. Hicrî IV. asra geldiğinde Basra ve Kûfe şehirleri önemlerini kaybederken Bağdat önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Dil çalışmalarının hilafetin çeşitli bölgelerine yayılmaya başlamasıyla birlikte ekoller arasındaki çekişme azalmış, tarafgirlik ve taassubtan uzak dil âlimleri her iki ekolün görüşleri arasından tercih ettikleri görüşleri ifade etmişlerdir. Bu dil bilginlerinin Bağdat’ta oluşturduğu ekole de Bağdat dil ekolü denmiştir. Bunu Endülüs ve Mısır ekolleri takip etmiştir. Bu nahiv ekollerinin yaptığı ilmi çalışmalar, sonraki asırlarda yapılacak çalışmalara ve araştırmalara ışık tutmuş, kaynak olmuştur.

2. Nahiv İlminde İlet Kavramı

Arap dilinde nahiv illetleri; “İlet” (عَلَّة) bu kelimenin çoğulu olan ‘İlel (عَلَلٌ), ve “Talîl” (تَعْلِيلٌ) kavramları ile ifade edilmektedir. Talîl kelimesi “allele” (عَلَلٌ) fiilinin mastarı olup birini bir şey ile avutup oyalama, meşgul etme, sebeplendirme, sebeplerini açıklama ve delil ile ispat etme anlamlarına gelmektedir. Çoğulu “İlel” (عَلَلٌ) olarak gelen “İlet” (عَلَّة) ise, “hastalık”, “birini meşgul eden şey” ve “bir şeyin sebebi” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁰ Nahivde illet kavramı ile bir kuralın konulmasının sebepleri kastedilmektedir. Başka bir ifadeyle nahiv illetinden maksat, dilin görünen şeklinin arka planına nüfuz ederek neden o şekilde kullanıldığının sebeplerini araştırma çabasıdır.²⁵¹

Nahiv ilminde ta’lîl kavramı, nahiv âlimlerinin dille ilgili hükümlerin sebeplerine dair açıklama getirmeleri şeklinde tanımlanabilir. Söz konusu açıklama, (جَاءَ زَيْدٌ) cümlesinde (زَيْدٌ) kelimesinin merfû oluşunun fâil olmasıyla gerekçelendirilmesinde olduğu gibi genel geçer dil kurallarına dayandırılabilir. Ayrıca (أَنْ) harfinin muzârî fiili nasb etmesinin, ismini nasb haberini ref eden (أَنْ)’ye

²⁵⁰ el-Halil b. Ahmed, el-Ferâhindî, *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk.; Abdulhamid Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut, tsz. III/220; İbn Manzûr, *a.g.e.*, “‘I-l-l’” maddesi, IV/3080.

²⁵¹ Ergin, Mehmet Cevat, “*Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine*”, Mârife, yıl. 9, S. 1, bahar, 2009, s. 159.

benzemesiyle illetlendirilmesindeki gibi dil kullanımlarının ardındaki hikmet ve sebepleri bulmaya yönelik de olabilir.²⁵²

2. 1.Nahiv İletlerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Ta‘lil, Arap gamerinin temel esaslarından biri sayıldığından, tarihi gelişiminin de onunla birlikte başladığı söylenebilir. Nahiv öğrencilerinin öğrendikleri kuralların sebeplerini sordukları düşünüldüğünde nahiv öğretiminin başladığı dönemden itibaren çeşitli kuralların illet ve sebeplerinin de araştırılmaya başlanmış olması, mümkün gözükmemektedir.

İlk dilcilerden olan ve pek çok illeti ortaya koyan el-Halil b. Ahmed (ö. 175) zamanında illetler, bir sözün mahiyetini ortaya koyan dilsel bir yorum niteliğinde olmuştur. Buna göre illet, öncelikle konuşmayı açıklığa kavuşturma girişimidir. Daha sonra bu tür illetlere fark illeti veya karışıklıktan emin olma illeti denilmiştir. İlet, ikinci olarak lafızları telaffuz etmeyi kolaylaştırma girişimidir. Özellikle de kullanımı yaygın olan lafızlar için bu söz konusudur. Bu da dile daha hafif gelenin kullanılması olarak bilinir.²⁵³

el-Halil’e, kendisine ortaya koyduğu nahiv illetlerini Araplardan mı aldığı yoksa kendisinin mi çıkarttığı sorulduğunda; O, “Arapların kendi seciyelerine göre konuştuklarını, onlardan nakledilmemiş olsa da illetlerinin akıllarında mevcut olduğunu ve kendisinin de buna göre illetleri belirlediği” cevabını vermiştir.²⁵⁴

el-Halil b. Ahmed, kaidelerin illetlerini belirlemede kendi durumunu şöyle îzâh etmiştir: “Bu konuda benim durumum yapısı sağlam, düzenlenmesi ve bölümleri harika bir eve giren bir adamın durumu gibidir. Bu adamda evi yapan ustanın hikmetine dair doğru haber ve apaçık deliller vardır. Adam evin hangi yerinde dursa, “bunu bu şekilde şu sebepten yapmıştır” der. Evi yapan ustanın eve giren kişinin gerekçelendirdiği o şeyi adamın tahmin ettiği şeyden yapmış olması da farklı bir

²⁵² Benli, Ali, “*Ebû İshâk eş-Şâtîbî’de Nahiv Usulü*”, (Yayınlanmamış, Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. İstanbul, 2013, s. 185-186.

²⁵³ el-Muhtâr, Muhammed el-Muhtâr Veledu Ebbâh, *Târîhu’n-Nahvi’l-Arabî fi’l-Maşriki ve’l-Mağrib, Dâru’l-Kitâbi’l-İlmiyye*, Beyrut, 2008, s. 36-37.

²⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 65-66.

sebepden yapmış olması da câizdir. Ancak eve giren adamın ortaya koyduğu tahminin doğru olma ihtimali vardır. Benim durumum bu adamın durumu gibidir. Benim illetlerimden daha uygun illet getiren varsa getirebilir.²⁵⁵

Böylece el-Halil kendisinden sonra gelen nahivcilere salt dil esaslarına dayanarak uygun illetleri araştırmak için bir metot çizmiştir.²⁵⁶

Gramer ekollerinin ve aralarındaki görüş ayrılıklarının iyice belirginleşmesiyle her ekol kendi görüşünü desteklemek ve diğer görüşü yıkmak için illetlerden yararlanmaya başlamıştır. Mantık ve felsefenin bilimsel çevrelerde etkisi nahivde ta'lîlin yaygınlaşmasına ve karmaşık bir hal almasına sebep olmuştur.²⁵⁷

Nahiv illetleri belirlenirken mantık, fıkıh ve kelâm illetlerinden de yararlanılmıştır. Başlangıçta sadece dil konularını kapsayıcı bir özellik taşıyan illetler giderek felsefî mahiyete bürünmüştür. ez-Zeccâcî, kendi dönemine kadar bilinen bütün illetleri tür ayrımı yapmadan toplamıştır. Nahiv illetlerini tâlimî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üçe ayırmıştır: Tâlimî (öğrenmeye bağlı) illetler: Bedevi Arapların sözlerini birbirine kıyas ederek, îrâb kurallarını açıklayan, nahiv öğretiminde gerekli illetlerdir. Kıyasî illetler: Nahve ait hükümlerin bağlı olduğu illetlerdir. Meselâ “enne” edatının mübtedayı nasb etmesi, geçişli fiile benzediğinden dolayı bu fiillerin hükmünü almasına bağlıdır. Bu tür illetler tâlimî illetlerin de illetini oluşturur. Cedelî (akıl yürütmeye bağlı) illetler: Bunlar da kıyâsî illetlerin bağlandığı illetlerdir. Bunlar illetin illetinin illeti veya üçüncü illettir. Özellikle cedelî illetler, gereksiz tartışmaları içine alan, akli meşgul eden bir konu haline gelmiştir. Zeccâcî'ye göre hiçbir illet zorunlu değildir.²⁵⁸

Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 117/736)'nin nahiv illetlerini açıklayan ilk kişi olduğu kabul edilse bile bu illetlerin mahiyetini ortaya koyan düşüncüyü ortaya atan kişi, el-Halil b. Ahmed'dir. Bu sebeple illet konusunda ilk söz sahibi nahivci, el-Halil olarak kabul edilmektedir.²⁵⁹ Luğavî ta'lîl, el-Halil ve Sîbeveyh (ö.180/796) ile başlamış,

²⁵⁵ *el-İdâh*, s. 66.

²⁵⁶ el-Muhtâr, *Târîhu'n-Nahvi'l-Arabî fi'l-Maşriki ve'l-Mağrib*, s. 37.

²⁵⁷ Benli Ali, *a.g.m.*, s. 187.

²⁵⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (mukaddime), Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, trc.: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, 3. bs., Kitabevi Yayınları, 2001, s. 223.

²⁵⁹ İbnu'l-Enbârî, *el-İğrâb fi Cedeli'l-Îrâb*, s. 45; ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (muhakkıkın önsözü).

İbnu's-Serrâc (ö. 316/929) ve ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ile mantıkî talîl gelişmiş daha sonra İbn Cinnî, el-Enbârî (ö. 577/1180) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505) ile usulî talîl dönemi başlamıştır.²⁶⁰

Hicri dördüncü asrın başında nahiv yöntemlerine kelâmi mezheplerin ve Aristo mantığının formları sirayet etmiş, nahiv illetleri araştırmaları, dil kurallarını açıklayıcı özelliğini aşan bir şekil almıştır.²⁶¹ Ebu'l-Hasen er-Rummâni (ö. 384/994), nahiv mantıkla mezceden nahivcilerdendir. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), onun hakkında “eğer nahiv er-Rummâni'nin dediği gibi bir şey ise bizim nahivle bir ilgimiz yoktur. Yok, eğer bizim dediğimiz gibi ise o takdirde onun nahivle bir ilgisi yoktur” demiştir.²⁶²

Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin temsil ettiği bu dönemi aynı zamanda Arap dili çalışmalarının zirvesi olarak da kabul etmek mümkündür. Çünkü bundan sonra bu konuda yazılmış olan kitapların genelde öncekiler üzerine yapılmış şerh, ihtisar (özet) ve ta'lik (ekleme)lerden fazla bir şey olmadıkları görülmektedir.²⁶³

Nahiv kitapları üzerindeki fihhi üslup etkisi, İbn Cinnî'den sonra da devam etmiş, el-Enbârî, bu üslubu taklit etmede daha da ileri giderek, nahivdeki ihtilafli meseleler üzerine, fikihteki ihtilafli meselelere benzer şekilde bir kitap yazmıştır. Nahiv üzerindeki nazarî (yahut cedelî) araştırmalar, kendine mahsus kuralları ve hükümleri olan bir ilim haline gelmiştir.²⁶⁴

Doğru ve sağlam öncüllere dayanmayan nahvin illetleri konusunda nahivciler çokca anlaşmazlığa düşmüş ve kuralların açıklanmasında farklı gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Bu da bir konuda birçok görüşün ortaya çıkmasına yol açmıştır.²⁶⁵

3. Nahiv İletlerini Konu Alan Önemli Eserler

Bu konuda yazılan müstakil eserler şunlardır:

²⁶⁰ el-Muhtâr, Muhammed el-Muhtâr Veledu Ebbâh, *Târîhu'n-Nahvi'l-Arabî fi'l-Meşriki ve'l-Meğrib*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.s. 36.

²⁶¹ el-Muhtâr, *Târîhu'n-Nahvi'l-Arabî fi'l-Meşriki ve'l-Meğrib* s. 37.

²⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fi Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuḥât*, II/ 181.

²⁶³ el-Mubarek, Mazin, *en-Nahvi'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tatuvvuruhâ*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981, s. 131.

²⁶⁴ el-Mubarek, Mazin, *en-Nahvi'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tatuvvuruhâ*, s. 146.

²⁶⁵ el-Yâsirî, Ali Muzhir el-Yâsirî, *el-Fikru'n-Nahvi Inde'l-Arab*, 1. bs., Dâru'l-Arabî li'l-Mevsuât, Beyrut, 2003, s. 270.

3.1. el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv

Nahiv illetlerini teorik olarak ele alan kitaplardan günümüze ulaşan, en eski eser, ez-Zeccâcî 'nin el-İdâh'ıdır.

3.2. el-Haşâiş

Nahiv illetlerini ele alan diğer bir kitap, İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin el-Haşâiş'idir. Bu eser önce Muhammed Ali en-Neccâr tarafından tahkik edilerek, 1952 yılında Kahire'de, daha sonra da el-Hîndâvî tarafından tahkik edilip 2003'te Beyrut'ta neşredilmiştir.²⁶⁶

İbn Cinnî nahiv usulü hakkındaki eseri *el-Haşâiş*'i tanıtırken kelâmcıların, felsefecilerin, fakihlerin ve nahivcilerin aradıklarını onda bulabileceklerini ifade etmiştir.²⁶⁷ O, eserinde nahiv illetleri konusuna geniş yer vermiş, illetleri tarif etmiş, nitelendirmiş, tahlil etmiş ve sınıflandırmıştır. Öyle ki bu konuda verdiği bilginin derecesine ne kendisinden önce bir kimse tarafından ulaşabilmiş ne de kendisinden sonra ulaşılabilmiştir.²⁶⁸

İbn Cinnî, el-Haşâiş'te nahiv illetlerini diğer ilim dallarının illetleri ile kıyaslayarak, onların fıkıh illetlerinden çok, kelâm illetlerine daha yakın olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte nahvin illetlerinin kelâm ilminin illetleri kadar güçlü olmadığını da vurgulamıştır.²⁶⁹

Ayrıca illetlerin tahsisi, mûcib ve mücevviz illetlerin arasındaki fark, illetlerin çatışması, illetin illeti, illetlerin birden fazla örnekte geçerli olması, bir konunun iki illetle birden illetlendirilmesi gibi konuları kitabında etraflıca incelemiştir.²⁷⁰

²⁶⁶ Asutay, Muhammed Mücahit, "Arap Anabilimi ve Arap Anabiliminin el-Haşâiş'teki Temelleri", Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış, Doktora Tezi), Erzurum, 2013. s. 12.

²⁶⁷ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *el-Haşâiş*, thk.: Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, 1952, I/67.

²⁶⁸ el-Mubârek, Mâzin, *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tetavvuruhâ*, s. 120.

²⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, s. 48-50.

²⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, I/144, 164, 166, 169, 173, 174.

İbn Cinnî, el-Haşâiş'te dâima nahiv illetlerini savunmuş ve bunun için “nahiv illetlerinin kendisinde olan zayıflıktan dolayı, nahvi bozduğuna inananlara red”²⁷¹ başlığını taşıyan bir bölüm koymuştur.

3.3. Luma‘u’l-Edille

Nahiv illetleri konusunu ele alan kitaplardan biri de el-Enbârî (ö. 577/1182)'nin “*Lumau’l-Edille*” adlı kitabıdır. Eseri önce *el-İğrâb* ile birlikte Saîd el-Efğani (Dimeşk 1957), ardından Atıyye Âmir (Beirut 1963)'te yayımlamıştır.²⁷² Yazar nahiv esaslarına dair yazdığı bu kitabında, illetin kıyası, bir hükmün birden fazla illetle illetlendirilmesi, hükmün illetle mi yoksa nass ile mi sabit olduğu gibi konulara yer vermiştir. Bu kitap, müellifin diğer bir eseri *el-İğrâb fî Cedeli’l-Îrâb* ile birlikte basılmıştır.²⁷³

3.4. el-İktirâh fî ‘İlmi Usûli’n-Nahv

İlletler konusunu teorik olarak ele alan kitaplardan birisi de es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *el-İktirâh fî ‘İlmi Usûli’n-Nahv* adlı eseridir. es-Suyûtî de bu eserinde illetler konusuna geniş yer vererek önceki âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini nakletmiştir.²⁷⁴

Onun *el-İktirâh*'ı nahiv üsûlüne önemli bir katkı niteliğindedir. es-Suyûtî bu çalışmasıyla söz konusu ilmi yeniden düzenleyerek daha sistematik ve kapsamlı hale getirmiştir. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi nahiv ilmi usulünü ilk ortaya koyan kimse olduğunu iddia etmemiş, sadece bu eserinde ortaya koyduğu düzenleme, temellendirme ve bölümlenmenin ilk defa kendisi tarafından uygulandığını belirtmiştir. Zaten Suyûtî, eserinde İbn Cinnî'nin *el-Haşâiş*'i ile nahiv üsûlüne dair ilk müstakil telif olan Kemâleddîn el-Enbarî'nin *Luma'u'l-Edille*'sinden ve nahivde cedel ilmine dair *el-*

²⁷¹ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, I/184.

²⁷² Kılıç, Hulusi, “Enbârî Kemâleddin” *DİA*, s.172.

²⁷³ İbnü'l-Enbârî, *el-İğrâb fî Cedeli’l-Îrâb ve Lumâu’l-Edille*, thk.: Said el-Afgani, Matbaatu’l-Câmiâti’s-Sûriye, Dimeşk, 1957.

²⁷⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî İlmi Usûli’n-Nahv*, thk.: ‘Abdu’l-Hakîm ‘Atıyye, Mektebetu Dâri’l-Beyrûtî, 2006, s. 96-130.

Î'râb fî Cedeli'l-Î'râb'ı ile yine onun *el-Înşâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf* adlı eserlerinden faydalandığını açıkça söylemiştir.²⁷⁵

3.5. el-'Îlel fi'n-Nahv

Nahiv illetlerini tatbiki olarak ele alıp çeşitli konulardaki illetleri ortaya koyan kitapların başında Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdillâh el-Varrâk (ö: 381/992)'in *el-'Îlel fi'n-Nahv*'i gelmektedir. Bu eser, nahiv ilminde önemli bir yeri olan nahiv illetlerini, konularına göre tertip eden ilk kitaptır.²⁷⁶

el-Varrâk, eserinde Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında ele aldığı nahiv konularını açıklamış ve illetlendirmiştir. Bu açıdan eser, el-Kitâb'ın nahiv illetlerine tahsis edilmiş şerhi durumundadır.²⁷⁷

3.6. el-Lubâb fî İleli'l-Binâ'i ve'l-Î'râb

Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (ö. 616/1220)'nin *el-Lubâb*'ı, fikir, üslûp ve amaç bakımından sahasında tektir. Eserin sadece nahiv ve sarf konularını değil, bunların yanı sıra nahvin arka planını, başka bir ifadeyle nahvin felsefesini ya da nahvin nahvini ihtiva ettiğini söylemek mübâlağa olmaz. Özellikle nahiv kaidelerini okurken bunların sebeplerini ve illetlerini merak edip araştıranlar için bulunmaz bir eserdir.²⁷⁸

3.7. er-Risâle el-Âlâ'iyye fi'l-'Îleli'n-Nahviyye

Alâuddin el-Paluvî bu eserini nahiv konularını esas alarak soru-cevap tarzında yazmıştır. Bu yönüyle el-Varrâk ve el-'Ukberî'nin kitaplarına benzediği görülmektedir. Yazar, ön sözünde illetlerin çeşitleri hakkında bilgi vermiş, bu konuda yazılmış kitaplara değinmiş ve eseri yazmadaki amacını; öncekilerin olası bir hatasını düzeltmek, bir eksiğini tamamlamak olarak belirtmiştir. Eser "İlmu'n-Nahv" başlıklı bir konu ile başlamakta ve "el-Furûk fi'n-Nahv" konusu ile bitmektedir. Suriye'de bulunan el-

²⁷⁵ Şensoy Sedat, "Suyûtî" *DİA*. XXXVIII, s. 201.

²⁷⁶ el-Varrâk, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdillâh b. Abbâs el-Bağdâdî, *el-'Îlel fi'n-Nahv*, thk.: Muhammed Casim Muhammed Derviş, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1999, (mukaddime kısmı).

²⁷⁷ el-Varrâk, *el-'Îlel fi'n-Nahv*, s. 15.

²⁷⁸ Tuleymât Ğâzi Muhtar, *el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-Î'râb li'l-'Ukberî*, Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs dergisi, (Mart 1997), s. 100.

Fetħu'l-İslâmi Enstitüsü hocalarından Muhammed Râtib Nablûsî de esere bir mukaddime yazmıştır.²⁷⁹

4. Nahiv İletlerinin Oluşumunda Etkili Olan İlimler

Ortaya konulan her nahiv kuralının mutlaka mantıklı bir illeti ve sebebinin bulunması şarttır. Bununla beraber ihtilâflı konularda da ortaya konulan görüşlerin, karşıt görüştekileri ikna etmesi için yine de delillerle ispatlanması gerekir.

Nahivciler illetlerin belirlenmesi konusunda mantık, fıkıh ve kelâm ilimlerinden etkilenmiş ve yararlanmışlardır. Nahiv kurallarının yazılması esnasında mantık konuları içerisinde yer alan tümevarım, tahlil, terkip ve kıyas gibi metotlardan yararlanmışlardır.²⁸⁰ Nahivciler fıkıhtan, fakihler de nahivcilerden yararlanmışlardır. İbn Cinnî dağınık olan nahiv illetlerini bir araya getirdiğini ve “Arkadaşlarımız, Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/705) kitaplarında illetleri bulmuşlar ve oradan almışlardır.” diyerek fıkıh illetlerinden yararlandığını eserinde zikretmiştir.²⁸¹ Sonra da nahiv illetleri ile fıkıh illetleri arasında mukayese yaparak, nahiv illetlerinin kelâm illetlerine fıkıh illetlerinden daha yakın olduğunu söylemiştir.²⁸²

Fıkıh üsûlünün nahiv illetleri üzerindeki etkisini ez-Zeccâci'nin îrâbın hareke mi yoksa harf mi olduğu konusunun îzâhında yaptığı mukayesede görmekteyiz. Bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “Herhangi bir konuda bir asıl ve kaide varken sonradan bazı illetlerle bu kuraldan ayrılmanın genel kuralı bozmayacağını verdiğimiz şu örnek göstermektedir. Bu durum diğer ilimler ve din ilimleri içinde geçerlidir. Meselâ namaz mutlak olarak kadın erkek yetişkinler için farzdır, denir. Sonra bazı illetlerle bu hüküm sâkıt olur.”²⁸³

²⁷⁹Teyfurov, Mansur, *İbnu'l-Varrâk ve Nahvin İletlerine Bakışı*, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010, s. 12-13.

²⁸⁰el-Mubârek, Mâzin, *en-Nahvu'l-Arabî el-İletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ*, s. 74.

²⁸¹İbn Cinnî, *el-Haşâis*, I/163.

²⁸²İbn Cinnî, *el-Haşâis*, I/48.

²⁸³*el-İdâh*, s. 72-73.

5. Nahiv İletlerine Eleştirel Yaklaşımlar

İbn Cinnî, ikinci ve üçüncü derecedeki kıyasî ve cedelî illetlere dikkat çekmiş ve illetin illetinin olamayacağını, onun ancak o illetin şerhi, tefsiri veya tamamlayıcısı olacağını söylemiştir.²⁸⁴

İbn Hâzım ez-Zâhirî (ö. 456/1064) ve İbn Sinan el-Ĥafâcî (ö. 466/1074) illetlerin gereksizliğini savunmuşlar ve “Araplar böyle söylemişlerdir” sözüne bir şey eklemeye gerek olmadığını ifade etmişlerdir.²⁸⁵

İbn Madâ (ö. 592/1196) ise illetleri üçe ayırmıştır. İkinci ve üçüncü derecedeki illetleri eleştirmiş, onların vehimden, varsayımdan ve fanteziden başka bir şey olmadıklarını söyleyerek, bu tür illetlerin nahiv kitaplarından çıkarılmaları gerektiğini ifade etmiştir.²⁸⁶

Şevkî Dayf da, bu konuda şunları söylemektedir: “Çağımızda nahvin, yeni başlayanlar için kolaylaştırılması ve karmaşık birtakım illetlerin kitaplardan çıkarılması gerekmektedir. Bununla beraber konunun uzmanlarının, nahvi eski şekliyle ve illetin felsefesi ile birlikte içine giren her şeyi incelemesi gerektiği kanaatindeyiz. Böylelikle nahvin gelişimi ve olgunlaşmasını sağlayan fikri çalışmalar ortaya çıkacaktır.”²⁸⁷

Mâzin el-Mubârek ise, nahivcilerin, nahiv meselelerinden olan îrâb üzerinde yeterince durmayıp îrâbın felsefesi ve nazarî meselelerle gereğinden fazla uğraşarak, nahvi bozduklarını ve illetlerin, nahivcilerin elleriyle nazarî bir felsefeye dönüştüğünü ileri sürmüştür.²⁸⁸

Görüldüğü üzere el-Halil b. Ahmed’den itibaren nahiv ekolleri illet prensibi üzerinde durarak her nahiv kuralını illetlendirmeye çalışmışlardır. İlet alanında adeta yarışan nahivcilerin her biri kendi görüş açısına göre yeni illetlendirmeler yaparak kıymetli eserler vermişlerdir.

²⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâis*, s. 173.

²⁸⁵ İbn Madâ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed İbn Madâ el-Kurtub, *er-Red âle’n-Nuhât*, thk.: Muhammed İbrahim el-Benna, (mukaddime kısmı), Dâru’l-İ’tişâm, Kahire, 1979, s. 9.

²⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İddâh*, (mukaddime).

²⁸⁷ ez-Zeccâcî, *el-İddâh*, (mukaddime).

²⁸⁸ Abduddâim, Muhammed Haşim, “et-Ta’lîl ‘Inde’n-Nuhât”, *Mecelletu’l-Bahşi’l-‘İlmi ve’t-Turâşi’l-İslâmî*, Mekke, 1980, s. 152.

6. el-Îdâh fî 'Îleli'n Nahv Adlı Eserin Genel Özellikleri

6.1. Eserin Tanıtımı

Nahiv illetlerini teorik olarak ele alan kitaplardan günümüze ulaşan, en eski eser ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh fî 'Îleli'n-Nahv*'idir. Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh*'ını bulup tahkik edinceye kadar İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inin konuyu ele alan ilk kitap olduğu sanılıyordu.²⁸⁹

el-Îdâh fî 'Îleli'n Nahv Ebu'l-Kâsım'ın ilk kaleme aldığı eserlerdendir. 1959'da Kahire'de, Mâzin el-Mubârek tarafından tahkik edilmiştir.²⁹⁰ es-Suyûtî bu eseri *el-Îdâh fî Esrâri'n-Nahv* ve *el-Îdâh fî 'Îleli'n-Nahv* isimleriyle zikreder.²⁹¹

el-Îdâh, aynı zamanda nahivciler ve nahiv ekolleri arasındaki tartışma ve sebeplerini inceleme konusunda yazılan ilk kitap olarak kabul edilir. Bu eser okuyucuya nahiv konularının illetlerini, illetlerinin târihî seyrini ve gelişimini îzâh ederken, nahiv ekollerinin bu konudaki görüşlerine de değinir. Bununla beraber nahiv tarihi ile fikhın ilişkisini de ortaya koyar. Konuları incelerken okuyucuyu bazı konular hakkında diğer kitaplarını da incelemeye yönlendirir.²⁹²

6.2. Eserin Nüshası

Arap Birliği Yazma Eserler Enstitüsünde 27 Nahv nolu mikrofilmden fotoğflanarak alınmış, hâlâ İstanbul, Şehit Ali kütüphanesi 11 numaralı bölümde tek cilt olarak bulunmaktadır. el-Îdâh'ın nüshası, orta hacimde, kırk yaprak olup, her sayfası 23 satır olan 78 sayfadan oluşmaktadır.²⁹³

Birinci sayfada kitabın adı, müellifin adı ve İbn Saḥnûn el-Gamârî'nin (ö. 625/1228) dinlediği ve okuduğu kendi hattıyla yer almaktadır. el-Gamârî, İbn Kâmil

²⁸⁹ Dayf, *el-Îdâh*, (mukaddime kısmı)

²⁹⁰ Bkz: Eser 1959 yılında Dâru'l-'Arûbe tarafından Kahire'de; 1974 ve 1986 yılında Dâru'n-Nefâis tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

²⁹¹ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, X/85 ve II/50, 53.

²⁹² el-Mubârek, Mâzin, *en-Nahvi'l-Arabî el-'Îlletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tetavvuruhâ*, s. 62-66; 'Abdu'l-Ḥuseyn el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 46, vd.

²⁹³ *el-Îdâh*, s. 21.

eş-Şafi'nin (ö. 669/1271) *el-İdâh*'ı kendisine okuduğunu söyler. Kendisi de 16 Zilâde 620 senesinde bu eseri yazmıştır.

6.3. Eseri Yazmasındaki Amacı

ez-Zeccâcî, *el-İdâh*'ı yazmadaki amacını, nahvin temel illetlerini ve nahivdeki illetlerin dayanaklarını ortaya çıkarmak, sırlarını zikretmek, gizli ve kapalı olan güzelliklerini keşfetmek olarak açıklamaktadır. Bunu yaparken eserinde usûle değinmeyeceğini zira bu konuda birçok eserin yazıldığını belirtir.²⁹⁴ Zira Kitabın girişinde, bu esere *el-İdâh li Esrâri'n-Nahv* şeklinde bir isim vermeyi uygun gördüğünü de ifade etmiştir.²⁹⁵

el-İdâh incelendiğinde, eserin alışlagelmiş bir nahiv kitabı olmadığı hemen görülecektir. ez-Zeccâcî bu eserinde Arap nahvinin temel yapısını, mantığını, kural belirlemedeki sebepleri ortaya koymak ve bu sebepleri sorgulamak istemektedir.²⁹⁶

6.4. Eserin Muhtevası

el-İdâh, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, küçük bir mukaddime ve 23 babdan oluşur. İkinci kısım ise sonuna ilave ettiği bazı küçük meselelerden oluşur. Mukaddime kısmında kitabın yazılma gerekliliğini, konuları çözme metodunu ve kitaba bu ismi vermesinin sebebini zikreder. Adından da anlaşılacağı gibi kitabın konusu nahvin illetleridir. İlet konularını ta'limî, kıyâsî ve cedelî (nazarî) olmak üzere üç ana kısma ayırır.

ez-Zeccâcî, kitabına diğer nahiv kitapları gibi kelimenin kısımları ile başlamış, sonraki bablarda isim, fiil ve harfin tanımları hakkında bilgi vermiştir. Beşinci babdan itibaren nahiv illetlerini ele almıştır.²⁹⁷ Bunlar onsekiz bâbtır. Bâb başlıkları ve içerikleri şöyledir:

5. Bâb: Nahvin illetleri: Ta'limî, kıyâsî ve nazarî olmak üzere üç kısımdır.

²⁹⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 14.

²⁹⁵ *el-İdâh*, s. 40.

²⁹⁶ el-Mubarek, Mâzin, *en-Nahvi'l-Arabî*, s. 117.

²⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 41-64.

6. Bâb: Î‘râb mı kelâm mı önce gelir? Kelâmın î‘râbtan önce geldiğini beyazlık ve siyahlığa benzetir. Ona göre cisim beyazlık ve siyahlıktan öncedir. Cismi renk ve benzeri bazı sıfatlardan mücerret düşünmek mümkündür. Fakat siyahlık ve beyazlık tasavvuru cisme oranla gerilerde kalır. Böylece cisim siyahlık ve beyazlıktan rütbe olarak öne geçer. Î‘râb da kelama oranla cisimdeki renk mesabesinde. Ayrıca, î‘râbın sözü genişlettiğini, Arapların dilbilgisine uygun konuştuklarını ve î‘râbın sonradan oluştuğunu söyler.

7. Bâb: Î‘râb kelâma niçin girdi: Kuṭrub’un “Araplar manaya delâlet etmek ve birbirinden ayırt etmek için kelâmı î‘râb etmemişlerdir. Harekeler konuşmayı kolaylaştırmak ve kelâmı mutedilleştirmek içindir.” görüşüne reddiye olarak, ez-Zeccâcî, î‘râb hareketlerinin manaları farklılaştırdığını söyler. Ona göre; fâil, mefûl, muzâfun ileyh gibi şekil ve yapı olarak birbirine benzeyen kelimelerden bu manalar ancak î‘râbla açığa çıkar.

8. Bâb: Î‘râb hareke mi yoksa harf midir: Basralıların î‘râbı hareke olarak gördüğünü, Kûfelilerin ise hareke, harf, sükûn ve hazf olarak gördüklerini delilleriyle söyler. Ef‘âl-i hamsedeki elif, vâv ve yânın î‘râb harflerinden olmamasının sebebini araştırır.

9. Bâb: Î‘râb niçin ismin başında ve ortasında değil de sonunda meydana geldi: Bu konuda İbn Ḥayyâḍ, el-Muberrred ve diğerlerinin görüşlerini ortaya koyar.

10. Bâb: İsim, fiil ve harflerden î‘râb edilenler: el-Halil, Sîbeveyh ve Basralıların isimleri î‘râb için, fiil ve harfleri binâ için görmelerinin delillerini, Kûfelilerin ise isim ve fiilleri î‘râb için, harfleri bina için görmelerinin delillerini zikreder. Ayrıca kendi kaynaklarından, hocalarından iki mezhebi birleştirenlerden ve Kûfelilerin delillerinden bahseder.

11. Bâb: İsim, fiil ve harften hangisi dereceleme ve sıralamada önce gelir: İsmın fiilden önce olduğunu, harflerin ise isme tâbî olduğunu zikreder.

12. Bâb: Fiillerin hangisi öne geçer: ez-Zeccâcî bu konudaki görüşünü ilk olanın gelecek zaman olduğu, peşinden şimdiki ve geçmiş zamanın gelmesi olarak açıklar.

13. Bâb: Hâl fiili ve onun hakîkatı: Muzari fiilin gelecek zaman için olduğunu, zira eylemin aşama aşama meydana geldiğini, ortaya çıkan her eylemin artık geçmiş zamanı ifade ettiğini ifade eder.

14. Bâb: Nahvi isimlendirmede illet: Nahvin ortaya çıkışı hakkında Ebu'l-Esved'den hikâye edilen olayı zikreder.

15. Bâb: Nahivle lügat, îrâbla garîb arasındaki fark: Nahivle îrâbın amaçlarının aynı olduğunu bu nedenle îrâbın nahiv, nahvin îrâb olarak isimlendirilebileceğini fakat dilin îrâb olmadığını belirtir. Garîb lafızları herkesin anlayamadığını, dil bilginlerinin anladığını söyler. Dil bilginlerinin bilgi seviyelerinin aynı olmadığını belirtir.

16. Bâb: Raf, nasb ve cerrin manası: ez-Zeccâcî “Îrâb harekedir. Damme, dudağın toplanmasından dolayıdır. Nasb, ağzın açılmasından dolayıdır. Cer, öncesini sonrasına bağlama sebebinden dolayıdır.” der. Kûfelilerin “cer çenenin aşağıya düşmesinden dolayıdır, cezm harekenin kesilmesidir.” dediklerini zikreder. Ayrıca Mazinî'nin cezm konusundaki görüşünü ve ona reddiye olarak kendi görüşünü ortaya koyar.

17. Bâb: Nahiv öğrenmenin faydası: Arap kelâmının hakikatine ulaşmaktan, mananın ikâmesinden ve Kur'an-ı Kerim'de Arapçanın faziletinden bahseder. Bu konuda, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, İbn Abbâs ve el-Muberrred'in sözlerini nakleder. Ayrıca dil kuralları bilinmeden kelâmı anlamamanın, îrâbı terk etmeye bir delil olmayacağını söyler.

18. Bâb: Kelâma tenvinin girme illeti ve yönleri: Tenvinin manasını ve bu konuda Sîbeveyh, el-Ferrâ ve bazı Kûfelilerin görüşlerini zikreder.

19. Bâb: Fiilin ağırlık ve ismin hafiflik illeti: Basralıların ve diğer nahivcilerin görüş ve delillerinde bahseder.

20. Bâb: İsimlerde cezmden kaçınma illeti: Sîbeveyh'in görüşünü, bu konudaki sorulara verdiği cevaplar, el-Ferrâ'nın ve bazı Kûfelilerin görüşlerini zikreder.

21. Bâb. Fiillerde cerden kaçınma illeti: Sîbeveyh'in bu konudaki görüşünü şerh eder. Fiilin başına niçin muzâf gelemeyeceğini ve bu konudaki sorulara verdiği cevapları zikreder.

22. Bâb. Tesniye ve cemi': Tesniyenin tarifini yapar. Cemi'nin tesniye gibi olmadığından ve cem-i killetten bahseder. Tesniyenin niçin vâvla değil de elifle raf olduğunu sorgular.

23. Bâb: Tesniye ve cemi'de elif, vâv ve yâ îrâb mıdır yoksa îrâb hareketleri midir: ez-Zeccâcî, Kûfelilerin, harflerin î'râb olduğunu, Mâzinî, el-Mubberred ve el-Ahfeş'in, harflerin îrâb belirtisi olduğunu, el-Halil, Sîbeveyh ve onlara tabi olanların da bu harfleri îrâb harfleri olarak kabul ettiklerini söyler. Bizce de doğru olan bu dedikten sonra delilleri ve karşıt delilleri zikreder. ez-Zeccâcî Kûfelilere şu soruyu yöneltir: Harfin îrâbın kendisi olduğunu nereden çıkardınız? Siz de billirsiniz ki "bir" ilktir ve diğerlerinin î'râbı kendisine kıyas edilerek yapılır. "Bir"ın î'râbı harfin sonunda gelen hareke iledir. Şu örneklerde görüldüğü gibi;

هذا زيد و محمد و رأيت زيدا و محمداً و مررت بزيد و محمد

Kûfelilere göre îrâbın, hem harf hem hareke olabileceğini söyler. Onlara göre îrâb hareke ile olursa, hareketin bir harfle olması gerekir. Fakat îrâb harfle olursa, harfin tek başına olması yeterlidir.

Basralıların, "ef'ali hamse" denilen muzari fiilin beş sıygasının îrâbının harfle olduğunu kabul ettiklerini söyler. Bilindiği gibi bu fiillerde merfûiyyet "ن" harfinin sübutu, meczûmiyet ve mansûbiyet de bu harfin hazfiyle oluşmaktadır. Basralıların bu konuda Kûfelilerle ittifak ettiklerini belirtir.

Bundan sonra değişik konulardaki kuralları soru cevap tarzında ortaya koymuş, verdiği cevaplarda da bu kuralların illetlerini zikretmeye çalışmıştır. Muhtelif konularda

dönemine kadar bilinen nahiv illetlerini toplamış, bunu yaparken eskilerin görüşlerini nakletmiş, kendi görüşlerini de bunlara eklemiştir.²⁹⁸

6.5. Eserde Takip Edilen Metot

Müellif, eserde 23 bâb oluşturmuş ve her bâbda bir konuyu ele almıştır. Basra ve Kûfe dil ekollerinin konu ile ilgili görüşlerini ortaya koyup, bu görüşleri tartışmacı bir üslûpla değerlendirmiştir.²⁹⁹ İbnu'l-Enbâri'nin "*el-İnsâf*" adlı eserinde bize anlattığına göre, ez-Zeccâcî meseleyi ortaya koyarken Basralıların görüşleriyle başlıyor ve genellikle Sîbeveyh şöyle dedi diyerek örnek veriyor, arkasından farklı görüşleri zayıf görüşten başlayarak sıralıyor. Sonra da en güçlü görüşü söyleyerek sözü bitiriyor.³⁰⁰

Meselâ "İsim, fiil ve harflerden hangisi îrâbın konusudur?" başlığı altında şunları söyler: "Basralıların ve Sibeveyh'in görüşü: İsimler îrâbın konusu, fiil ve harfler binanın konusudur. Kûfelilerin görüşü: İsim ve fiiller için î'râb asıldır. Harfler için binâ asıldır. Ferrâ'nın görüşü: Fiiller de isimler gibi î'râb edilir. İsimlerin manaları çeşitlilik gösterdiği gibi fiiller de geçmiş, gelecek, emir, nehiy ve mecaz olarak farklılık gösterir." dedikten sonra karşı görüşü çürütmek için şunu söyler: "Biz isimlerin zatında manası farklılaşır demedik. İsimler, bazen fâil olur, bazen mefûl olur. Bu fiillerin emir, nehiy, geçmiş, gelecek zaman ifade etmesi gibi değildir. Bundan dolayı î'râb isimler için gereklidir."³⁰¹

Muhtelif konulardaki kuralları soru cevap tarzında ortaya koymuş, verdiği cevaplarda da bu kuralların illetlerini zikretmeye çalışmıştır. Muhtelif konularda dönemine kadar bilinen nahiv illetlerini toplamış, bunu yaparken öncekilerin görüşlerini nakletmiş, kendi görüşlerini de bunlara eklemiştir. Örneğin, "î'râb, hareke midir yoksa harf midir?" sorusunu sormuş, daha sonra "Bize göre î'râb, hareke olup kelimenin son harfinde yer alır. Eğer î'râb, harf olsaydı harf üzerinde yer almazdı." şeklinde cevap vermiştir.³⁰² Yine bazı nahivcilerin, "î'râbın manayı tespit etmek için kelimenin sonuna

²⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 72.

²⁹⁹ Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 144.

³⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 13.

³⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 77-81.

³⁰² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 72.

getirildiği görüşünü nakleder. Bu nedenle “Önce lafzı zikretmek, sonra îrâbı telaffuz etmek gerekir.” der.

Ebû Bekir b. el-Ĥayyât (ö. 320/932) bu açıklamanın yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre isimlerin yapıları farklı farklıdır. “فَعْلٌ و فَعْلٌ و فَعْلٌ و فَعْلٌ” gibi... Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Buda göstermektedir ki kelimelerin orta harfleri değişik şekiller alabilmektedir. Şayet îrâb hareketleri, kelimenin ortasında bulunsaydı, bu hareketlerin îrâb hareketi mi yoksa kelimenin kendi yapısındaki hareke mi olduğu birbirine karışırdı.³⁰³

el-Mubberred’e (ö. 285/898) göre ise îrâb, kelimenin başında bulunmaz. Çünkü kelimenin ilk harfi zorunlu olarak harekeli olmalıdır. Şayet ilk harfe bir de îrâb hareketi verilmiş olsaydı, bir harfin üzerinde iki hareke olacaktı. Aynı şekilde ilk harfe verilmeyen îrâb hareketi orta harfe de verilmez. Çünkü isimlerin orta yapıları da muhtelifdir. Böylece îrâba kelimenin sonundan başka yer kalmamış oluyor.³⁰⁴

Meseleleri ortaya koyarken soru cevap metodunu uygular. Gerek muhtevası gerek konuların ele alınışındaki üslûp açısından eser ibnu’l-Enbârî’nin Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilaflarını konu alan *el-Înşaf* adlı eserini hatırlatmaktadır.³⁰⁵

Meselâ îrâb mı yoksa kelâm mı önce gelir konusunu şu şekilde işler: “Biri, “îrâb mı kelâm mı hangisi öncedir? Bana söyleyin!” dese; Eşya öncelik ve sonralıkta derecelenir. Bu da ya üstünlükle olur ya da hak etmekle olur. Kelâm îrâbtan önce gelir. İsim mûrâb olsun ya da olmasın isim olmaktan çıkmaz denilir. Biri de, “siz Arabın îrâbı bilmeden konuştuğunu, îrâbın sonradan kelâma girdiğini mi yoksa dillerini karmaşık konuştuklarını mı söylüyorsunuz?” dese; ilk başta îrâb bilmeden konuştu. Sonra onu îrâb etti, denilir.”³⁰⁶

³⁰³ *el-Îdâh*, s. 72.

³⁰⁴ *el-Îdâh*, s. 76.

³⁰⁵ Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 144.

³⁰⁶ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 67-68.

ez-Zeccâcî'nin öğretim metoduyla ilgili olarak Câbirî, ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh* adlı eserinde daha çok tüme varım metodunu kullanarak sonuca vardığını söylemektedir.³⁰⁷

Meselâ ez-Zeccâcî talimi illetleri şöyle anlatır: “Bunlar kendisiyle Arapların dili kullanımlarının bilgisine ulaşılan şeylerdir. Çünkü onların sözlerinin tamamını lafzen ne biz işittik ve ne de bir başkası. Onların sözlerinin bir kısmını işittik, diğerini de ona kıyas ettik.”³⁰⁸ diye ifade ettiği kıyastır. Açıktır ki, bu çeşit kıyas tekil şeylerin tümevarımından elde edilen bir sonucun, tümevarımın yapıldığı şeylerin hepsine genelleştirilmesinden ibarettir.³⁰⁹

ez-Zeccâcî isim, fiil ve harfin tanımının bilinmesinden söz ederken sırası ile Sibeveyh ve arkadaşlarının, sonra el-Ahfeş el-Evşat, sonra İbnü's-Serrâc, sonra da el-Muberred'in görüşlerini ortaya koyar ve görüşlerini tartışır.

Meselâ, ismin tanımı başlığı altında şunları söyler: “Sibeveyh isme onu diğerlerinden ayırt eden bir tanım getirmedir. Fakat isme “adam” ve “at” kelimelerini örnek verdi. Ahfeş, isim kendisinden haber verilemeyen şeydir, dedi. Böylece onu mübtedaya yaklaştırdı. Bu tanımın yanlışlığı açıktır. İbn'us-Serrâc, isim bir manaya delalet edendir, bu mana bir şahıs veya başka bir şahıs olur, dedi. Bu da doğru bir tanımlama değil. el-Müberred, İbn'u-Serrâc gibi düşünür. İsmi tanımını yapmaz. Fakat kendisine harf-i cer gelen kelime isimdir, der. Bu söz yanlış değildir.”³¹⁰ diyerek, böylece hem onların eserlerini hem de fikirlerini tanıtmış olur.

Konuyla ilgili yeteri kadar açıklamayla yetinir. Bu durum onun bazı meseleleri atladığı anlamına gelmez. Nitekim bazı konuları ayrıntılı olarak ele alır ve bu konularda nahiv âlimleri arasında farklı düşünenler varsa onların da görüşlerini ve delillerini zikreder. Daha sonra kendi görüşünü ve görüşlerine esas aldığı delilleri zikreder. ez-Zeccâcî'nin konuyla ilgili geniş açıklamalar yaptığı yerler genelde nahiv âlimleri arasında görüş farklılığı olan yerlerdir.

³⁰⁷ Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 201.

³⁰⁸ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 64.

³⁰⁹ Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 201.

³¹⁰ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 49-51.

Meselâ, Kutrub'un îrâbın gereksizliğine delil olarak ileri sürdüğü “cümlede kelimenin yerini ve manasını îrâb belirlemez.” iddiasının delilini şöyle anlatır: “Arapların kelimeleri îrâb etmelerinin sebebi şudur: Vakıf halinde ismin sonu vakıftan dolayı sakın olur. Şayet onu önceden sakın kılsalardı, o takdirde vakıf ve vasıl halinde sakın olurdu. Vasıl halinde başka bir kelimeye geçiş yaparken geçişte bir gecikme meydana gelirdi. Vasıl halinde harekeleme mümkün olunca, kelâmın mutedil ve uyumlu olması için harekelemeyi sükûndan sonra yaptılar. Görmüyor musunuz, kelimelerin yapısını bir harekeli bir sakî, iki harekeli bir sakın, şeklinde düzenlediler. Kelimenin veya beytin içinde iki sakın biraraya getirmediler. Çünkü iki sakının bir araya gelmesi durumunda telaffuzda gecikme yaparlar.” Buna karşı şu örneği verir: “ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا” cümlesinde “زَيْدٌ” kelimesi merfû okunur. Çünkü fiili o işlemiştir. “عَمْرًا” kelimesi de mansub okunur. Çünkü fiil onun üzerinde meydana gelmiştir. Manayı genişletmek için, isterlerse mefulü fâilin önüne geçirirler. O zaman harekeler manaların delâleti olur.³¹¹

6.6. Eserde Yapılan İstîşhâdlar

Arap dilinde istîşhâd konusu, nahiv ilminin alanına girer. Zirâ nahiv üsûlü, delil olma bakımından nahvin genel delillerinden, bunlarla istîşhâdın keyfiyetinden ve istîşhâd edenin keyfiyetinden bahseden bir ilimdir.³¹²

Semâ' delili nahvin en önemli delilleri arasında sayılır. Zirâ dille ilgili bir kural koymak için mutlaka semâ' deliline ihtiyaç vardır. Semâ' delilinin en önemli unsurları ise Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler ve fasih konuşan Arapların nazım, nesir ve vecize türünden sözleridir.³¹³

Bu bağlamda eserde tespit edilen ayet, hadis ve şiir istîşhâdları incelenecektir.

³¹¹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 70-71.

³¹² Özbalıkcı, Mehmet Reşit, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay. İzmir, 2006, s. 42-45.

³¹³ Bilici, Mustafa, *İbn Mâlik ve Şevâhidü't-Tavdîh ve't-Taşhîh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2008, s. 15.

6.6.1 Âyetlerden Yapılan İstişhâdlar

Kur'an-ı Kerim istişhâdda ilk sırada yer alan ve istişhâda en layık olan kaynaktır.³¹⁴ ez-Zeccâcî'nin bu eserinde 12 ayetle istişhâd edilmiştir. Şimdi istişhâd edilen âyetleri ve ilgili konuları inceleyelim.

Fiil mi masdardan, masdar mı fiilden türemiştir, konusunda şu âyetle istişhâd edilmiştir:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَاهُمْ كَسْرَابٍ بِقَيْعَةٍ يُحْسِبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا

“İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihayet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamaz...”³¹⁵

“Bazıları bu ayetten yola çıkarak ma‘dûmu “şey” olarak isimlendirdiler. Karşıt görüşte olanlar ise serâbın hakikatte ma‘dûm olmadığını, yolcunun toprak üzerinde sığağın şiddetinden dolayı gördüğü güneş ışığı olduğunu, bunun da bir şey olduğunu, susamış kimsenin uzaktan baktığı şeyin ma‘dûm olmadığını, ona yaklaştığında vehmettiği şeyin olmadığını ortaya çıktığını söylemişlerdir. Yani ona fayda verecek şeyi vehmetti demişlerdir.”³¹⁶

ez-Zeccâcî, buradan yola çıkarak müsemmânın isimden önce geldiğinin sabit olduğunu, fiilin masdardan önce geldiğini söyleyenlerin görüşünün batıl olduğunu söylemiştir.³¹⁷

Böylece ez-Zeccâcî, masdarın fiilden önce gelmesini, müsemmânın isimden önce gelmesiyle kıyaslayarak anlatmıştır

Î‘râb niçin kelâmın içinde olduğu konusunda şu ayetle istişhâd edilir:

إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ

³¹⁴ Tural, Hüseyin, Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi, *AÜİF Dergisi*, Sayı 9, 1990, s. 67.

³¹⁵ Nur 31/39.

³¹⁶ *el-İddâh*, s. 57-58.

³¹⁷ *el-İddâh*, s. 57-58.

“...De ki: İş (zafer, yardım, her şeyin karar ve buyruğu) tamamen Allah'a aittir...”³¹⁸

ez-Zeccâcî, Basralıların, î'râb'ın anlam göstergesi olduğu ve sözü genişlettiği görüşüne karşı Kutrub'un “î'râb'ın, manaya delalet etmediğini, hareketlerin cümlede kelimeler arasında geçişi kolaylaştırmak amacıyla kelimelerin sonuna konduğunu ve Arapların sözlerinde, î'râbında ittifak edilen bazı isimlerin manalarında ihtilâf, manalarında ittifak edilen bazı isimlerin de î'râblarında ihtilâf olduğuna örnekler vererek açıkladığını nakleder. Böylece Kutrub yukarıdaki zikrettiğimiz iki vecihle okunan ayetin,³¹⁹ î'râbları farklı olduğu halde manaları aynı olan duruma delil olduğunu söylemiş olur.³²⁰

Nahiv öğrenmenin faydasının anlatılması konusunda Kur'an'ın ve hadislerin hakiki manalarının î'râb olmadan doğru anlaşılamayacağını söyleyerek, şu dört ayetle istişhâd etmiştir:³²¹

لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“...Anlayasınız diye...”³²²

وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ

“Muhakkak ki o (Kur'an) âlemlerin Rabbinin indirmesidir. (Resûlüm!) Onu Rûhu'l-emîn (Cebrail) uyarıcılardan olasin diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir.”³²³

قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

³¹⁸ Âli İmrân 3/154.

³¹⁹ Ebû Amr ile Ya'kûb: “(كُلُّهُ) Bütün” kelimesini mübtedâ diye merfû olarak okumuşlar, diğerleri ise te'kid üzere nasb okumuşlardır el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li-Âhkâmi'l-Kur'an*, thk.: Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Etfîş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. bs., Kâhire, 1384/1964, IV/242.

³²⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s.70.

³²¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s.70.

³²² Yûsuf 12/2.

³²³ Şuarâ 26/192-195.

“Korunsunlar diye, pürüzsüz Arapça bir Kur'an indirdik.”³²⁴

وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا

“Ve böylece biz onu Arapça bir hüküm (hikmetli bir söz) olarak indirdik...”³²⁵

Fiilde eksiltmeden sakınma illetinin anlatılması başlığı altında şunları söyler:

Fiile izâfet olabileceğini söylemek doğru değildir. İzâfet ancak masdara olur. *أَعْجَبَنِي صَنْعُكَ* yerine *أَعْجَبَنِي مَا صَنَعْتَ* diyebilirsiniz. Aşağıdaki ayeti bazı kârilere (بين) nin önüne (ما) takdir ederek okumuşlar, (ما) nın düştüğünü söylemişlerdir.³²⁶

لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ

“...Andolsun, aranız açılmış ve (tanrı) sandığınız şeyler sizden kaybolup gitmiştir.”³²⁷

el-Ḳurtubî bu konuyu eserinde şöyle açıklar: Nâfi, el-Kisâi ve Hafs bunu zarf olarak nasb ile okumuşlardır. “(تقطع) kesilmiş” buyruğundan sonra “bağlar, ilişkiler” anlamında “vaslın” hazfedildiğini kabul etmek güzel bir şeydir. İbn Mes’ûd’un kıraati de bunun nasb ile kıraatine delâlet edecek şekilde şöyledir: “(لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ)” şeklindedir ki böyle bir kıraatte nasbdan başka bir şey câiz olmaz. Çünkü bu ifadede kesilen söz konusu olmaktadır ki buna da; (ما) ile işaret edilmiştir.³²⁸

Masdara izâfe olan zamirin gayri hakîkî müennes olması durumunda fiilin müzekker olarak gelebileceğine şu ayetle istişhâd etmiştir.³²⁹

فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا

خَالِدُونَ

³²⁴ Zümer 39/28.

³²⁵ Ra’d 13/37.

³²⁶ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 117.

³²⁷ En’âm 6/94.

³²⁸ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Ḳur’ân*, VII/43.

³²⁹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 118.

“Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisininindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar.”³³⁰

el-Ḳurtubî eserinde “Yüce Allah’ın (فَمَنْ جَاءَهُ) Her kime ... gelir de buyruğunda te’nis alâmetinin düşüş sebebi (الْمُؤِظَةُ) “Öğüt” buyruğundaki te’nisin hakîkî olmayışından dolayıdır. Burada (müzekker olarak) “öğüt” anlamındadır.” der.³³¹

كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلْقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلْقِكُمْ كَمَا
اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلْقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَاطَتْ أَعْمَاهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ
هُمُ الْخَاسِرُونَ

“(Ey münafiklar! Siz de) sizden öncekiler gibi (yaptınız). Onlar sizden kuvvetçe daha üstün, mal ve evlâtça daha çok idiler. Onlar (dünya malından) paylarına düşenden faydalandılar. İşte sizden öncekiler nasıl paylarına düşenden faydalandıysalar, siz de payınıza düşenden faydalandınız ve (bâtıla) dalanlar gibi siz de daldınız. İşte onların amelleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Ve onlar ziyana uğrayanların kendileridir.”³³²

Yukarıdaki ayette geçen (وْخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا) “Onların daldıkları gibi siz de daldınız.” buyruğunda yer alan (الَّذِي) kelimesinin hazfedilmiş bir masdarın sıfatı olduğunu söyler. Bunun takdiri şöyledir, der: (وَ خُضْتُمْ كَخَوْضِهِمْ) “Siz de onların dalışı gibi bir dalış ile daldınız.”³³³

Tesniye ve cem’i konusunda şunları söyler:

Cem’i kesret vezninden olan cem’i mükesserler az aded için de kullanılabilir. فعولا veznindeki şu ayet bunun delilidir.³³⁴

³³⁰ Bakara 2/275.

³³¹ el-Ḳurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahâkâmi’l-Ḳur’ân*, III/359.

³³² Tevbe 9/69.

³³³ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 118-119.

³³⁴ , *el-Îdâh*, s. 123.

“...üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti)...”³³⁵

Cem‘-i teksîr cem-i killet ve cem-i kesret olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Cem‘-i killet üç ile on arasına delâlet eden cem-i teksîr çeşididir. Cem-i kesret ise üç ve daha fazlasına delâlet eden cem-i teksîr türü olarak tanımlanmıştır. Cem‘-i killet ve cem-i kesretin delâleti konusunda çeşitli ihtilâflar vardır. Bu iki cem-i teksir türünün birbirinin yerine kullanıldığı belirtilmiştir.³³⁶

Cem‘ilik alâmeti olan ون ve ين‘dan önceki harekesi fetha olan pek çok ismin olduğunu söyler. مصطفون مصطفين عيسون عيسين gibi. Kendisinde elif-i maksûra bulunan bu kelimelerin cer halinde cemi olurken elif-i maksûranın düşürüldüğüne ve öncesinde bulunan fetha harekesinin kaldığına şu ayetle istişhâd eder:³³⁷

وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفِينَ الْأَخْيَارِ

“Doğrusu onlar bizim katımızda seçkin iyi kimselerdendir.”³³⁸

Tesniyenin cem‘iliğin başlangıcı olduğuna şu ayetle istişhâd etmiştir.³³⁹

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ

“...Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır.”³⁴⁰

³³⁵ Bakara 2/228.

³³⁶ Hamlavî, eş-Şeyh Ahmed, *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf*, haz.: Mustafa Ahmed Abdulhalîm, Riyad, Mektebetu'l Meârif, 2001. s. 93.

³³⁷ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 125.

³³⁸ Sâd 38/47.

³³⁹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, s. 137.

³⁴⁰ Nisâ 4/11.

Nisa kelimesi cem’i kalıbında olmasına rağmen ayette iki ve üzeri kız çocuk için kullanılmıştır. Bu da göstermektedir ki, ez-Zeccâcî cem’iliğin başlangıcını iki olarak kabul etmektedir.

6.6.2 Hadîs-i Şerîf’lerden Yapılan İstişhâdlar

Nahiv âlimleri, Arap dilinde hadislerle istişhâd edilip edilmemesi konusunda ihtilâf etmişlerdir. Yapılan araştırmalar bu ihtilâfın hicri üçüncü veya dördüncü asırda ortaya çıktığını göstermektedir.³⁴¹

Hadislerin lâfızla değil mana ile rivayet edildiğini ileri sürerek, onlarla istişhâd etmeyi reddeden nahivcilere karşı ez-Zeccâcî eserlerinde hadîs-i şerîf’lerle istişhâd etmiştir. Hadisleri sadece nahiv kaidelerinin ispatı hususunda değil, metinlerde geçen bazı garib kelimelerin manasını açıklama hususunda da delil olarak zikretmiştir. Bu eserinde iki hadis-i şerifle istişhâd etmiştir.

ez-Zeccâcî Nahiv ve dil ile îrâb ve ġarîb arasındaki fark konusunda i’râbın aslında beyân olduğunu, isimlerin ve fiillerin sonlarındaki harekelerin manaya delâlet etmelerinden ve onları beyân etmelerinden dolayı nahivcilerin harekeleri î’râb olarak isimlendirdiklerini söyler ve şu hadisle istişhâd eder:³⁴²

التَّيِّبُ تُعَرِّبُ عَنْ نَفْسِهَا وَالْبَكْرُ رَضَاهَا صَمَاتَهَا

“Boşanmış kadın kendini ifade eder. Bâkirenin sessizliği razı olmasıdır.”³⁴³

Nahiv öğrenmenin faydası konusunda şu hadisle istişhâd etmiştir:

رَحِمَ اللَّهُ إِمْرَأً أَصْلَحَ مِنْ لِسَانِهِ

“Dilini düzelten kişiye Allah rahmet etsin.”³⁴⁴

³⁴¹ Özbalkıç, a.g.e., s. 204.

³⁴² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 91.

³⁴³ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Musned Ahmed b. Hanbel*, Muessesetu’l-Kurtuba, Kahire, tsz., IV/19.

6.6.3. Şiirden Yapılan İstişâdlar

Edebî eserlerin en eskisi olan şiir, nahivcilerin Kur'an'dan sonra en çok istişhâd ettikleri dil malzemesi olmuştur. Hatta kimi nahivciler, neredeyse Arap kelâmı içinde sadece şiiri delil olarak kullanmışlardır. Ebû Bekir el-Enbârî (ö.328/939) nin Kur'an'la ilgili üç yüz bin beyit ezbere bildiği kaydedilmiştir. Öte yandan bazı nahivciler, şiirde kurallarına uymayan bazı durumları şiir zarureti olarak açıklamışlardır.³⁴⁵

وَ قَدْ عَادَ عَذْبُ الْمَاءِ بَحْرًا فَرَادَنِي عَلَى ظَمِّي أَنْ أَبْجُرَ الْمَشْرَبُ الْعَذْبُ

“Tatlı su acı suya dönüştü. Tatlı suyun acıya dönüşmesi susuzluğumu daha da artırdı.”

Masdar mı fiilden, fiil mi masdardan alındı, konusu başlığı altında; Mef'âl vezninde olan مَشْرَبُ kelimesini şâhid olarak getirir. Bu kelimeye fâil manası verilemeyeceğini, meful manasının verilmesinin gerekliliğini belirtir. (مشرب عذب) in manasının (مشروب عذب) olarak anlaşılacağını söyler.³⁴⁶

أَلَمْ يَأْتِيكَ وَالْأَنْبَاءُ تَنْمِي بِمَا لَأَقْتُ لَبُونُ بَنِي زِيَادٍ

“Bu yayılan haberler sana gelmedi mi? Benî Ziyâd'ın sağmal hayvanlarının başına gelen şeyler.”

İsimlerde cezmden kaçınma sebebi konusu başlığı altında; sonu illetli olan fiili muzâri'nin başına cezm edatlardan biri geldiğinde sadece son harekenin düşüp harfin kalacağına يَأْتِيكَ fiilini şâhid olarak getirir.³⁴⁷

عَلَى حِينَ عَاتَبْتُ الْمَشِيبَ عَلَى الصَّبِيِّ وَقُلْتُ أَلَمَّا تَصْحُ وَالشَّيْبُ وَازِع

³⁴⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Selâme b. Cafer b. Ali b. Hukmûn el-Ğudâî el-Mışrî, *Musnedu 'ş-Şihâb*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1407/1986, I/338.

³⁴⁵ el-Afġânî, Sa'îd, *fî Uşûli'n-Nahv*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1987, s. 60.

³⁴⁶ *el-İdâh*, s. 62.

³⁴⁷ *el-İdâh*, s. 104.

“Gençlik gittiği için yaşlılığı kınarken; Dedim ki; yaşlılık azarlıyor, kendine gelmez misin?”

حِينَ zaman zarfının bir fiilin önüne geldiğinde fetha üzere mebni olacağına yukarıdaki beyti şâhid olarak getirir.³⁴⁸

أَلَا أُبْلِغُ لَدَيْكَ بَنِي تَمِيمٍ بَايَةَ مَا تُحِبُّونَ الطَّعَامَ

“Yanında olan Benî Temîme’e söyle. Delilim yemeği sevmiyorlar.”

Fillerde cerden sakınma sebebi başlığı altında; Fiillerin başına fiilin muzâfı gibi algılanacak bir isim gelse bile fiillerin mecrûr olamayacaklarına بَايَةَ مَا تُحِبُّونَ yi şâhid olarak getirir.³⁴⁹

Bu konuya başka bir delil olarak şu beyti getirir.

بَايَةَ تُقَدِّمُونَ الْحَيْلَ زُورًا كَأَنَّ عَلَى سَنَابِكِهَا مُدَامًا

“Atları saçları dağınık olarak öne sürüyorsunuz. (Çok terlediği için) sanki ayaklarının ön tarafına şarap dökülmüş.”³⁵⁰

وَكَحَلِ الْعَيْنَيْنِ بِالْعَوَاوِيرِ

“Gözlere hastalıkla sürme çekmiş.”

العَوَاوِيرِ kelimesi şiire uygun olmadığı için sarfa göre hemzeli olması gerekirken aslına uygun العَوَاوِرِ olarak kullanılması gerektiğine yukarıdaki beyti şâhid olarak getirir.³⁵¹

لَتُقَرَّبَنَّ قَرَبًا جُلْدِيًّا مَا دَامَ فِيهِنَّ فَصِيلَ حَيًّا

³⁴⁸ *el-Îdâh*, s. 114.

³⁴⁹ *el-Îdâh*, s. 116;

³⁵⁰ *el-Îdâh*, s. 113; Bkz.: el-Müberred’in *el-Kâmil fi’l-Luġati ve’l-Edeb* adlı eserinde شُعْسًا yerine زُورًا geçmektedir. s. 289.

³⁵¹ *el-Îdâh*, s. 117.

فَقَدْ دُجَا اللَّيْلَ فَهَيَّا هَيَّا

“Bir deve yaşadığı sürece suya hızlı bir şekilde yakın olacaksın. Haydi, haydi gece çok karanlık oldu.”

دام nin haberinin mamulünün (فيهن), دام nin isminden önce gelebileceğine yukarıdaki beyti şâhid olarak getirir.³⁵²

جُلْدِيَا kelimesinin cümlede sıfat olması durumunda (جُلْدِيَا) nin manasının şiddetli olacağına aşağıdaki beyti şâhid olarak getirir.

فَالْحِمْسُ وَالْحِمْسُ بِهَا جُلْدِيَا

“Susuzluğu şiddetli oldu.”³⁵³

وَرَبِّ ذِي سُرَادِقَ مَحْجُورٍ سِرْتُ إِلَيْهِ مِنْ أَعَالِي السُّورِ

“Çadır içinde tutuklu bulunan kimseye yüksek duvarların üstünden gittim.”

Müfred olan bir isme cemî anlam verilebileceğine السُّور kelimesini şâhid olarak getirir.³⁵⁴

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ ذَنْبًا لَسْتُ مَحِيصُهُ رَبُّ الْعِبَادِ إِلَيْهِ الْقَوْلُ وَالْعَمَلُ

“Sözlerin ve işlerin kendisine döndüğü kulların Rabbi, sayamadığım günahlar için senden bağışlanma diliyorum.”

ذَنْبًا kelimesinin mansub olmasındaki sebebi öncesindeki من harfi cerrinin düşmesine değil ذَنْبًا kelimesinin ikinci mef'ul olmasına bağlayarak açıklamıştır. Çünkü başka örneklerde harfi cerrin düşmesinden dolayı sonraki isim mansub olmamıştır. حسبك yerine يزيد yerine زيد dediğin gibi.³⁵⁵

³⁵² el-İdâh, s. 136.

³⁵³ el-İdâh, s. 136.

³⁵⁴ el-İdâh, s. 139.

³⁵⁵ el-İdâh, s. 139.

6.7. Eserin Üslûb Özellikleri

ez-Zeccâcî *el-Îdâh*'ta sade ve anlaşılır bir üslûb kullanmıştır. Süslü bir anlatımdan kaçınmış, ortalama bir öğrencinin anlamasını kolaylaştıracak şekilde genelde kısa cümleler kurmuştur. Örneğin; Raf, nasb, cer ve cezm gibi îrâb belirtilerini sâde bir dille şöyle anlatır: “Raf’a raf denmesi, söylenirken dilin üst damağa kaldırılması, fethaya bu adın verilmesi, söylenirken ağzın açılması, cerre bu adın verilmesi, öncesini sonrasına çekmesi ve cezme bu adın verilmesi ise kelimenin harekesinin onunla kesilmesinden dolayıdır.”³⁵⁶

Eserinde açıklayıcı ve bol örnekli bir anlatım tarzını benimsemiştir. Maksadını kısa ve özlü bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Konunun uzamamasına dikkat etmiş, “daha önce bu konudan bahsetmiştik, ileride bu konuya değineceğiz, bu konuyla ilgili başka şeyler de söyleyecek olursak kitap uzar” gibi ifadeler kullanmıştır.

Dil kuralları ile ilgili hükümleri koyarken, genelleme yapmaktan sakınmış, bunun yerine birçok yerde, nahiv âlimlerinin çoğunun görüşü, Basra ya da Kûfe ekollerinin görüşü gibi ifadeler kullanmıştır. Bu ekollere mensup olup da konuyla ilgili farklı görüşü olan dilciler varsa, onları da ayrıca belirtmiştir.

Üslûbuyla ilgili farklı bir özelliği de, meseleleri îzâh ederken okuyucuya karşısındaki bir muhatabı gibi davranmasıdır. Bu vesileyle okuyucu ile kendisi arasında bir nevi ünsiyet kurar. Üçüncü sıradaki tâlî illetleri zikrederken; (ئِ) ve benzerlerini hangi yönden fiile benzettiniz? Hangi fiile benzettiniz? Mâziye mi, müstakbele mi, şimdiki zamana mı? Yoksa zaman ve süre kısıtlaması olmaksızın bir fiile mi benzettiniz? Fiile benzettiniz diyelim, peki neden mefûlünün fâilinden önce geldiği fiile benzettiniz? Fâili başta gelene benzetmeniz gerekmez miydi?³⁵⁷ gibi sorular sorar. Bazı bâbların girişinde veya konu akışı içerisinde “Biri şöyle sorsa” gibi bir takım farazî sorular da sorar. Böylece muhtemel bazı sorulara ve yapılacak itirazlara cevaplar vermeye çalışır.

³⁵⁶ *el-Îdâh*, s. 93.

³⁵⁷ *el-Îdâh*, s. 65.

6.8. Eserde Kendisinden Nakil Yapılan Dil Bilginleri ve Şairler

ez-Zeccâcî eserinde Ebu'l Esved ed-Düelî'den başlayarak kendi dönemine kadar pek çok dil bilgininden nakiller yapmıştır. Bunların bir kısmı kendi hocasıdır. Nakil yaptığı dil bilginlerini incelediğimizde Basra ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerin hemen eşit sayıda olduğunu görürüz. Bu durum iki ekole de değer verdiğini göstermektedir. Bununla beraber Sîbeveh'ten ve onun el-Kitâb'ından daha çok nakil yapmakta ve Basra ekolünün görüşlerini çoğu zaman doğru bulmaktadır. Zaman zaman da âlimlerin isimlerini söylemez. Cumhur, bazı arkadaşlarımız, bazı nahivciler, bazıları, lügat ehlinden bir topluluk, diğerleri, Kûfeliler, Basralılar gibi tabirler kullanır.

Nakilde bulunduğu bilginleri ekollerine göre şöyle sıralayabiliriz:

Basra ekolüne mensup olanlar:

Ebu'l-Esved ed-Düelî (69/688), el- Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Muhammed b. Müstenir Kuṭrub (ö. 206/822), Saîd b. Mes'ade el-Aḥfeş el-Evşat (ö. 210/830), Ebû 'Amr Salih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840), Ebû Osman el-Mazinî (ö. 249/863), Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/899), Ebû Bekr ibn Serrâc (ö.316/929), Ebu İshâk İbrâhim b. es-Sirrî ez-Zeccâc (ö.311/924).

Kûfe ekolüne mensup olanlar:

Ali bin Hamza el-Kisâî (ö.189/805), Yahya bin Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Abdullah Hişam bin Muaviye (ö. 209/825), Ebû'l-Abbâs Ahmed bin Yahyâ es-Şa'leb (ö. 291/904).

Bağdat ekolüne mensup olanlar:

Muhammed ibn Ahmed bin Keysân (ö. 299/912), Ebû Bekr Ahmed bin el-Hasen bin el-Abbâs (İbn Şuḳayr) (ö. 317/930), Ebû Bekr bin Ḥayyât (ö. 320/932).

ez-Zeccâcî eserinde şairlerden sadece 'Abdumelik b. Ḳarîb el-Aşmâî'nin (ö. 216/832) ismini zikretmiştir. Diğer şairlerin isimlerini ise Mazin el-Mubarek tahkîkinde zikretmiştir. Bunlar; Ḳays b. Züheyr el-İsâ, Zeyd b. 'Amr el-Kilâbî (İbn Sa'ḳ), Nâbiġa ez-Zibyanî, Cendel b. Müsennâ et-Taḥavî, er-Ramâḥ b. Ebrad (İbn Miyâde)'dir.

SONUÇ

ez-Zeccâcî h. III. asrın sonu ile h. IV. asrın başlarında ilim ve kültürel faaliyetler açısından parlak bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde, Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki tartışmaların dozu hafiflemiş, bu iki ekolün dışında bağımsız görüşler ortaya koyabilen dil âlimleri Bağdat'ta toplanmaya başlamıştır. ez-Zeccâcî'de Bağdat'ta yetişmiş bu dil bilginlerinden biridir.

Dönemin meşhur dil âlimlerinden dersler almış, taklit ve taassuptan uzak durarak, bağımsız görüşler ortaya koymuştur. Muhtasar olarak nitelenen eserleri, nahiv tarihinde büyük önem kazanmıştır. Navih meselelerini ele alma tarzı eserlerinin bilinen şeyleri nakletmekten daha çok düşünsel bir çabanın ürünü olduğunu göstermektedir. Yazdığı birbirinden kıymetli eserler, kendisinden sonraki dönemlerde yazılmış eserlere tesir etmiştir. Ayrıca yazdığı bu eserler Arap Dili ve Edebiyatında araştırma yapacak ilim taliplileri için hazine değerinde pekçok bilgi içermektedir. *el-Îdâh* adlı eseri de bunlardan biridir.

ez-Zeccâcî el-Îdâh'ı nahvin kurallarını ve üsûlünü ortaya koymak için değil, nahvin illetlerini ve bu illetlerin dayanaklarını açıklamak için kaleme almış, Arap sentaksını rasyonel bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Konuları açıklarken de birçok mantıksal îzâhlar yapmıştır. Bununla birlikte kullandığı dil, açık, anlaşılır, üslûbu ise öğretici ve bol örneklidir.

Eserinde ele aldığı konular içerisinde îrâb konusunun önemli yer tuttuğu görülmektedir. Îrâbın kelâma sonradan girdiği bununla birlikte kelâmın doğru anlaşılmasında önemli bir faktör olduğu görülmektedir. ez-Zeccâcî Îrâbı hareke olarak görmüş, bazı durumlarda da harf olabileceğın örnekleriyle ortaya koymuştur.

Eseri okuyan kişi aynı zamanda nahiv ekolleri arasındaki temel farklılıkları, tartışma konularını ve tartışma sebeplerini de öğrenmektedir. Bu eser, nahiv öğrencisine bilgileri ve ortaya konan sebepleri sorgulayıcı bir tavırla incelemeyi, inciti olmayan bir üslûpla eleştirmeyi, tarafsız olabilmeyi ve doğru bulduğu bir görüşü kabul edebilmeyi öğretmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abduddâim, Muhammed Haşim, *et-Ta'îl 'Inde'n-Nuhât*, Mecelletu'l-Bahşi'l-İlmî ve't-Turaşi'l-İslâmî, Mekke, 1980.

el-Afgânî, Sa'îd, *Fî uşûli'n-naħv*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1987.

Asutay, Muhammed Mücahit, “*Arap Anabilimi ve Arap Anabiliminin el-Hasâis'teki Temelleri*”, Ankara Ün. Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış, Doktora Tezi), Erzurum, 2013.

el-Bağdâdî, Muhibbuddîn b. Neccâr, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdât*, thk.: Muhammed Mevdûd Halef ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muessesetu'r-Risâle, ts.

Bakırcı, Selâmî, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc., M. Fuat Köprülü, Ankara, 1940.

Benli Ali, “*Ebû İshâk eş-Şâtûbî'de Nahiv Usulü*”, (Yayınlanmamış, Doktora Tezi), Marmara Ün. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2013.

Bilici, Mustafa, *İbn Mâlik ve Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Taşhîh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ün. Sos. Bil. Enst., Konya, 2008.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, trc.: 'Abdulhâlim en-Neccâr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1961.

Bulut, Ali, “*el-Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'an'da Kullandığı, Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*”, 19 Mayıs Ün. İlahiyat Fk. Dergisi, 14-15, (2003).

el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, trc.: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, III. baskı, Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Çetin, Nihad M., “*Arap*” *DİA*, İstanbul, 1991.

Dayf, Şevkî, *Târîhu Edebî'l-Arabi-el-Aşru'l-Abbasiyyi's-Şânî*, 12. bs., Dâru'l-Meârif, Mısır, 2001.

_____, *el-Medârisu'n-Naħviyye*, Altıncı Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 2003.

Demirayak, Kenan, Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Ün. Fen Edebiyat Fk. Yayını, Erzurum, 1994.

Durmuş, İsmail, “*Nevadir*” *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007.

Emin, Ahmet, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire, tsz.

_____, *Duha'l-İslâm*, Kahire, 1952.

Ergin, Mehmet Cevat, “*Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine*”, *Mârife*, yıl, 9, S. 1, bahar, 2009.

Ergin, Mehmet Cevat, “*el-Ukberî ve el-Lubâb fî İleli'l-Binâ'i ve'l-Îrâb'i*”, Selçuk Ün. Sos. Bil. Enst., Konya, 2002, (Yayınlanmamış doktora tezi), s. 163.

el-Fârisî, Ebû Ali el-Hasan b. Abdilgaffâr, *el-Hucce, li'l-Kurrâi's-Seb'a Eimmeti'l-Ensar bi'l-Hicaz ve'l-İrâk ve's-Şâm ellezine Zekerahüm*, Ebû Bekir b. Mücahid, thk.: Bedreddin Kahveci, Beşir Cüveycâtî, Beyrut, I-IX, 1984.

_____, *el-Mesâilu'l-Muşkile el-Ma'rûfe bi'l-Bağdâdiyyât*, thk.: Salâhuddîn Abdillâh et-Teykâvî, Bağdat, tsz.

Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, trc.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara, 1993.

el-Halil ibn Ahmed, el-Ferâhindî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk.; Abdulhamid Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, tsz.

el-Ĥanbelî, İbnu'l-'Îmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, 1. baskı, thk.: Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmud el-Arnaût, Dâru İbn Keşîr, Beyrut, 1406/1986.

el-Ĥamevî, Yâkût b. Abdullâh Şihâbuddîn b. Abdullâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Daru'l Me'mûn, Kahire, 1936.

_____, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1995.

Ĥamlavî, eş-Şeyh Ahmed, *Şeze'l-'ârfe fi Fenni's-Sarf*, haz.: Mustafa Ahmed Abdulhalîm, Mektebetu'l Meârif, Riyad, 2001.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc.: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, Ankara, 1987.

el-Hîtî, Abdulkadir Raĥîm, *Ĥaşâisu Mezhebi'l-Endelüsi'n-Nahvi Hilâle'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî*, Menşûrâtu Câmi'âti Karyûnus, Bingâzi, 1993.

İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullâh eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk.: Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşilî, *el-Hasâis*, thk.: Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut, 1952.

İbn Keşîr, İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk.: Abdullâh b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî, Hecr, 1998.

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, Ürdün, 1985.

_____, *el-İğrâb fi Cedeli'l-Î'râb ve Lumau'l-Edille*, thk.: Said el-Afġânî, Matba'atu'l-Câmi'âti's-Sûriye, Dimeşk, 1957.

_____, *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk.: Muhammed Muĥyiddîn Abdulhamîd, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Kahire, 1955.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, İdâratu Matba'ati'l-Munîriyye, Mısır, 1393.

İbn Ĥaldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, trc.: Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara, 2004.

İbn Ĥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zeman*, thk.: Dr. İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1414/1994.

İbni Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, Musnedu Ahmed b. Hanbel, Muessesetu'l-Kurtuba, Kahire, tsz.

İbn Ĥayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, 2. bs., el-Mektebetu'l-Endelüsiyye, Bağdat, 1963.

İbn Madâ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed, el-Kurtub, *er-Red âle'n-Nuhât*, thk.: Muhammed İbrahim el-Benna, (mukaddime kısmı), Dâru'l-İ'tişâm, Kahire, 1979.

İbn Manzûr Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1119.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'qûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el Fihrist li İbni'n-Nedîm*, Kahire, 1348.

Kâhya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, *Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi*, Ankara, 2001.

Karaaslan, Nasûhi Ünal, "İbn Dureyd" *DİA*, X, İstanbul, 1999.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul, 1943.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.

el-Kıffî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, Dâru'l-Fikr el-'Arabî, Kâhire ve Muessesetu'l-Kutub es-Sekâfiyye, Beyrut, 1986.

Hulusi, Kılıç, "Başriyyûn" *DİA*, V, İstanbul, 1992..

_____, "İbn Acurrûm" *DİA*, XIX, İstanbul, 1999.

_____, "el-İnşâf" *DİA*, XXII, İstanbul, 2000.

_____, "Enbârî Kemâleddin" *DİA*, XI, İstanbul, 1995.

Kırkpınar, Mahmut, "Abbasî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-961)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 1996.

Komasyon, *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.

el-Quđâi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Cafer b. Ali b. Hukmûn el-Mısrî, *Musnedu's-Şihâb*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1407/1986

el-Quřubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câm 'i li-Ahkâmi'l-Ķur'ân*, thk.: 'Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Türkî, 1. baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006.

Maĥmûd, Ĥusnî Maĥmûd, *el-Medresetu'l-Baĥdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî*, Muessesetu'r-Risâle, 1407/1986,

el-Maĥzûmî, Mehdî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fi Dirâseti'l-Luĥati ve'n-Nahvi*, 2. baskı, y.y. 1377/1908.

Miguel Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, trc.: Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara, 1991.

el-Mubârek, Abdu'l-Ĥuseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luĥa*, Matba'atu Câmi'âti'l-Başrâ, Baĥdat, 1982.

el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1984.

_____, *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: Neş'etuhâ ve Tatuuvvuruhâ*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

el-Mubberred, Mahmud b. Yezîd Ebu'l-Abbas, *el-Kâmil fi'l-Luġati ve'l-Edeb*, 3. baskı, thk.: Muhammed Ebu'l-Fađl, Dâru'l-Fikr el-'Arabî, Kahire, 1418/1999.

el-Muhtâr, Muhammed el-Muhtâr Veledu Ebbâh, *Târîhu'n-Nahvi'l-Arabî fi'l-Meşriki ve'l-Meğrib*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.

Öğmüş, Harun, “*Nahvin Kur'an'ın Anlaşılmasına Etkisi Bağlamında İbn Međâ el-Kurtûbî'nin Kitâb'u-Reddi ale'n-Nuġât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*”, M.Ü. İlahiyat Fk. Dergisi, (2008), Cilt, XXXV, No. 2.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay. İzmir, 2006.

er-Râciġî, 'Abduh, *Durûsun fi'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, Dâru'n-Nehđati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1988.

Sarı, Mehmet Ali, “İbdâl” *DİA*, XIX, İstanbul, 1999.

es-Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed Manşûr et-Temî'mî, *el-Ensâb*, nşr.: Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988.

Sezgin, Fuâd, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, trc.: 'Arafe Mustafa, Medine, 1988.

Sönmez, Ramazan, “*Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Hususiyetleri*”, Konevi-Der Yayınları, Konya, 2000.

es-Suyûtî, Ebu'l-Fađl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buġyetu'l-Vuât fi Tabâkâti'l-Luġaviyyîn ve'n Nuġât*, , el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut, 1965.

_____, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'n-Nahv*, thk.: Abdu'l-'Âl Sâlim Mukerrem, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985.

_____, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luġa ve Envâ'iġa*, Kum, 1368.

_____, *el-İktirâh fi İlmi Usûli'n-Nahv*, thk.: 'Abdulahkîm 'Atıyye, Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 2006.

Şen, Ahmed, “*Muhammed Ĥayr el-Ĥulvânî'nin Nahivde Yenilikçi Yaklaşımları*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2010.

Şensoy, Sedat, “Suyûtî”, *DİA*, 2010, XXXVIII.

et-Ṭantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv*, 5. baskı, Dâru'l-Ma'ârif Mısır, 1973.

Tala, Murat, “*ez-Zeccâcî ve el-Emâili Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2011.

Teyfurov, Mansur, *İbnu'l-Varrâk ve Nahvin İlletlerine Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst., Bursa, 2010.

Tuna, Bekir “*ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2010.

Ṭuleymât, Ġâzi Muhtar, el-Lubâb fî 'Îleli'l-Binâi ve'l-Î'râb li'l-'Ukberî, *Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs dergisi*, (Mart 1997).

Tural, Hüseyin, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîşhâd Meselesi", *AÜİF Dergisi*, S. 9, 1990.

Türker, Sâdık, "Erken Klasik Arap Dil Bilgisel Düşüncesinde (EKADD) Kıyas ve Temelleri" *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. XI, Mart, 2007.

el-Varrâk, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdillâh b. Abbâs el-Bağdâdî, *el-İlel fi'n-Nahv*, thk.: Muhammed Câsim Muhammed Dervîş, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1999.

el-Yâfiî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.

el-Yâsirî, Ali Muzhir el-Yâsirî, *el-Fikru'n-Nahvi 'Inde'l-'Arab*, 1. baskı, Dâru'l-Arabî li'l-Mevsuât, Beyrut, 2003.

el-Yemânî, Abdulbakî b. Abdülmecîd, *İşâratu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn*, 1. baskı. thk.: Abdülmecîd Diyâb, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâse'l-İslâmiyye, Riyâd, 11406/1986.

Yüksel, Ahmet, *Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı*, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz, 2001.

ez-Zebîdî, Ebû Bekr, Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn, thk.: Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1973.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk, *el-İdâh fî 'Îleli'n-Nahv* thk.: Mâzin el-Mubârek, beşinci baskı, Dâru'n Nefâis, Beyrut, 1986.

_____, *el-Emâlî (fi'l-Müşkilâti'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi ve'l-Eḥâdisi'n-Nebeviyye)* thk.: ve şerh, Ahmed b. el-Emîn eş-Şenkîfî, Matbaatu's-Sa'âde, Kâhire, 1906.

_____, *Hurûfu'l-Me'ânî*, 2. bs., thk.: Ali Tevfik el-Ḥamed, Muessesetu'r-Risâle (Beyrut), Dâru'l-Emel (İrbid), 1986.

_____, *el-İbdâl ve'l-Muâkabe ve'n-Nezâir*, thk.: İzzuddin et-Tennûhî, el-Mecme'u'l-'İlmiyyul-'Arabî, Dimeşk, 1962.

_____, *İstikâku Esmâillâh* thk.: Abdullhuseyn el-Mubârek, el-Mecmeu'l-'İlmiyyu'l-İrâkî, Bağdat, 1974.

_____, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*, thk.: Ali Tevfik el-Ḥamed, Muessesetu'r-Risâle, Ürdün, 1984.

_____, *Kitâbu'l-Ḥaṭ*, thk.: Ğânim Kudûrî el-Ḥamed, el-Mevrid, XIX, Bağdat, 1990.

_____, *Kitâbu'l-Ḥaṭ* thk.: Türkî b. Sehv b. Nezzal el-'Uteybi, 2. Baskı, Daru Sadır, Beyrut, 1430-2009.

_____, *el-Lâmât*, thk.: Mâzin el-Mübârek, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1389/1969.

_____, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1420/1999.

ez-Zehabî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed, *el-'Iber fî Haberî Men Ğaber*
thk.: Ebu Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye,
Beyrut, 1985.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kâmusu Terâcîm li Eşherî'r-Ricâl ve'n-Nisâ*
mine'l-'Arab ve'l-Musta'rib'in ve'l-Musteşrikîn, Dâru'l-'Ilmi lil-Melâyîn, Beyrut, 1989.